

KÖZLEMÉNYEK

A 8—10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra. A dolgozat témáját elsősorban az a tény inspirálta, hogy a címben jelölt tárgyat időben érintő történeti munkák egy, az európai kultúrához szorosan hozzátartozó, fontos láncszem felett siklottak el. A letűnő antik világ már nem, a szárnyait bontogató keresztény egyház még nem volt képes arra, hogy az addig megszerzett kulturális értékeket fenntartsa, megőrizze, fejlessze. Ebben a helyzetben egy idegen kultúra nyújtott segítő kezet. Ez az idegen kultúra az iszlám világ volt, mely éppen akkor lépett felfelé ívelő pályájára. Milyen erők és tényezők készítették a muszlimokat erre a vállalkozásra? A dolgozat e kérdésre próbál megfelelő magyarázatot adni.

A 8—10. századi iszlám történelemben három nagy dinasztia játszott vezető szerepet: az Omajjad, az Abbaszida és a Fatimida. Zászlóikra egy új, fiatal vallás, az iszlám szent könyvének ígeit tűzték.

A 7. században tűnt fel Mohamed (570—632) mint próféta. Tanításainak lényege a megváltoztathatatlanságba való beletörődés, az életnek türelemmel, engedelmeskedéssel (iszlám) való elviselése. Az iszlám szent könyve a Korán. A vallási tanok tökéletesen alkalmasak voltak arra, hogy az addig egymás ellen harcoló arab törzseket összefogja, közös nevezőre vezesse, a hódítást szorgalmazza.¹ A 7. század közepétől rohamosan megindult a műveletlen arab hódítók és a meghódított népek uralkodó osztályának összeolvadása. Az utóbbiak átvették az arab etnikum nyelvét és vallását. Az egyház feje, a hit igaz értelmezője; a kalifa, aki egyben a hadjáratok vezére és a közigazgatási apparátus irányítója volt. A 8. század közepétől a kalifa elsősorban a politikai hatalom képviselője volt, s mellette kialakult az egyházszervezet.

A kereskedelemnek kiemelkedően fontos szerepe volt a társadalmi, gazdasági, kulturális életben. Az arabokat a nomád, vándorló, kereskedő élet- és tevékenységforma kötötte össze a Földközi-tenger térségében, Elő-Ázsia, Kelet-Afrika és Dél-Ázsia között. Az afrikai és az eurázsiai földrész valamennyi pontjára eljutottak. A 8—9. századra a „világot látott” kereskedők hozták, vitték a híreket más népekről, más népeknek. Közvetítő tevékenységük igen széles volt, s a haszon jórészt a karavánút-keresztvezetősekben kialakult városokban csapódott le.

A 7—8. századra kialakult, megszilárdult társadalmi berendezkedésük, amely hasonlított a feudális európaihoz. Viszont náluk a hűbéri adománybirtok nem vált örökletessé, az arab hűbéreseket közvetlenül a kalifa alá tartoztak, a hűbéri lépcsőzetesség sem fejlődött ki. Egységes jobbágyság nem volt, hanem a korábbi (ókori) társadalmi rend maradványai: a szabad parasztok, a bérlők és a rabszolgák alkották a termelő réteget.

Visszatérve a kis történeti kitérő után röviden összegezhető, hogy miért is beszélnek arab vagy iszlám kultúráról, amikor tulajdonképp más és más népről van szó. A felelet tehát, közös e népek (hivatalos) vallása és nyelve, amelyen műveik ismertté váltak.

A „kultúra mindazon anyagi és szellemi termékek összessége, továbbá létrehozásuk, felhasználásuk, továbbadásuk mindazon módjai, amelyeket az emberiség társadalmi-történelmi gyakorlata során megteremtett.”² A kultúra szervesen kapcsolódik a társadalom alap- és felépítményrészének változásá-

¹ *Történelem a gimnázium I. osztálya számára* (GARAY Gábor, RITÓOK Zsigmond). Bp.: Tankönyvkiadó. 1979. 226.

² *Filozófiai kislexikon* [szerk. SZIGETI Györgyné, VÁRI Györgyné, VOLZSER Árpád]. [Bp.]: Kossuth. 1970. 178.

hoz. Nélkülözhetetlen a mindennapi gazdasági, társadalmi élet eredményeinek rögzítésében-eszközeiben, módszereiben. Politikai célzatúak az egyes hősköltemények, dicsőimnuszok. Szerződésben a felek megállapodtak egymás, ill. egy bizonyos dolog sorsáról, s ajánlatos volt írásba foglalni.

Az (iszlám/arab) állam irányításához is elengedhetetlenül szükségesek voltak ezek az adatok. Az ehhez kiépített írnok/hivatalokrendszer óriási anyagot halmozott fel, amely maga után vonta az erre alkalmas tárolóhelyiség kialakítását, s abban valamilyen rendszer megvalósítását, hogy az információk hozzáférhetőek legyenek.

Ez a séma többévezredes hagyománnyal bírt, amikor az iszlám elindult világhódító útján. A vándorló arab (muszlim) törzsek igyekeztek gyorsan megvetni lábukat a meghódított területeken. Asszimilációjuk segítette a görög, a római, a perzsa, az egyiptomi, a kopt, a keresztény és a zsidó kultúrából a megfelelő elemeket átvenni-, „elvenni”, s minden területen egyesíteni azokat. (Ez volt az arab/muszlim társadalom hosszú életének egyik titka.)

Írásbeliségről, az arab ábécé elterjedéséről később, csak a 7. században lehet szólni. A késést pótolta a terjedés gyorsasága, amelyet az iszlám térhódítása segített elő.

Legfontosabb íróeszközük a tinta, a zsidó eredetű toll és a három, írásra alkalmas anyag: a papirusz, a pergamen és a papír volt. (Muizz inb Badis (1007—1061) kb. 1025-ben írhatta meg művét a könyvkötéssel kapcsolatosan, leírva a műveletek kémiai oldatát, amely tükrözi mestereinek és elődeinek tudását, tapasztalatát. Könyvét fellapozva — kémiai ismeretek híján is — pontos kép nyerhető a korabeli könyvművészetben használatos eszközökről, anyagokról.)

A „fehér művészetnek”, a papírkészítésnek érdemes még itt helyet adni. Az közkeletű dolog, hogy a papír Kínában látott napvilágot, az arabok pedig egy, a Talasz folyó menti ütközetben ejtett foglyoktól szereztek meg 751-ben és a 11. században már Hispániában is működnek papírmalmok, átlépvé Európa kapuján. Azt talán már kevesebben tudják, hogy a drótszítás merítőhálós papírkészítés viszont arab újítás a papír történetében — és ma is ez az eljárás él a papírgyártásban. A muszlimok legalább öt papírfajtát állítottak elő a 9—10. században. Harun al-Rashid (786—809), abbaszid kalifa rendelte el általánosan a papír alkalmazását a hivatalokban, hogy kiküszöbölhesse, leleplezhesse a hamisítást.³ A papír mellett említendő a másik fontos és figyelemreméltó arab szerzemény, amelyet szintén elhanyagolnak a történeti munkák, legalábbis keveset írnak róla, s ez pedig a nyomdászat legprimitívebb formája: a táblanyomatok. Fából kifaragták a falap síkjából kiemelkedő szöveg betűinek tükörképét, amelyet festékkel bekentek és a ráfektetett papírt kefével vagy tömör párnával rányomták a táblára. Háromféle nyomást készítettek: fehér alapra feketét, fekete alapra fehéret és fehérre piros színt préseltek.⁴ Csak lapokat készítettek, amelyeket bűverővel bíró amulettként használtak. Miután az eljárás Európába jutott, könyvkészítésre is alkalmazták, olyanokra, mint a Szegények Bibliája (Bibli Pauperum), vagy a Donatus-nyelvtankönyvek.

A technikai eszközök után essék szó végre a könyvekről. Az iszlám — kezdetben, s ez nagyon lényeges, hiszen ez a dolgozatban feltett kérdésre talált felelet magva is — elősegítette az értelmén alapuló hit erősödését, vagyis a múlt idők tudós-műveinek ismeretét. A könyvek megírásának „szorgalmazói” tartalmukban három tényező különíthető el: a Korán, a hadithok (hagyományok) és a tudományok.

A Korán megszületése után kezdték összegyűjteni a hagyományokat. A muszlim uralkodórendszer hierarchiáját elsősorban az határozta meg, hogy kit milyen erős szálak fűztek Mohamedhez, a prófétához. Törvényeiket a Korán és a hadithok szabták meg. Érdemes volt a tényeket, ill. a hozzájuk fűződő hagyományokat, legendákat leírni, pontosan feljegyezni, hogy az esetleges trónkövetelőkkel szemben felléphessenek. Urwa ibn Zubain (†712—13) — egy omajjad-kori főúr — volt az első, aki tudatosan használta fel a hagyományokat. (Szülei korán muszlimokká lettek, apai nagyapja a Khadi testvére, anyai

³ *Encyclopaedia of Islam*. — New ed. — Leiden: E. J. Brill 4. köt. Iran—Kha) [szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. — 1978. 419—420.

⁴ *The invention of printing and bookmaking* Douglas Macmurtrie. — 8. rev. ed. — New York—London—Toronto, Oxford University Press. . . 1957. 63.

nagynénje pedig Mohamed első felesége, Aisha volt). Így vált híressé könyvtárának jogi és történelmi gyűjteménye, amelyet ő rendszerezett.⁵

Nem csupán a próféta családjához fűződő mondákat örökítették meg, hanem az őket megelőző — leigázott népek nagy uralkodóiról is tudni akartak mindent (ld. a Királyok Könyve a perzsákról). Számos „pogány”-kori verset, legendát, művet mentettek meg. A 9. században fognak bele a (természet-) tudományos művek fordításába. (Arisztotelész különösen erős hatást jelentett számukra.) A messzi Keletre is elvándoroltak forrásanyagokért. A Korán-magyarzatok mellett sorra születtek a filozófiai és tudományos jellegű művek.

Szép számmal dolgoztak a főként zsidó származású — fordítók. Az ő révükön ismerhette meg Európa az indiai eredetű „arab” számokat, az „algoritmus” és a nulla fogalmát, ill. a helyiértékrendszert. Abbasz al-Fargani műve Kopernikuszig meghatározta az asztronómiát. Joannes Masue szír orvos tanulmánya és későbbi kollegája, a perzsa Ibn Szina műve, a Kánon, a középkori orvosok enciklopédiája lett. A kínai al-Kindi, az „arabok filozófusának” írásai Roger Baconon keresztül befolyásolták az európai filozófiát. A perzsa al-Rhazi kémiai, orvosi eredményeivel, a harráni al-Battan csillagászati kutatásaival gazdagította Európát. Fizikában és optikában egészen újat nyújtottak az utóknak.

Mielőtt még ezek a munkák Európába kerültek volna, még létrehozásuk, megírásuk is roppant könyvtári és szakirodalmi háttérrel feltételeztek. A felgyülemlt anyagot valahol tárolni kellett. Elsőnek az uralkodók létesítettek könyvtárakat, majd őket követték a művelt, vagyonosabb alattvalók. Ritka volt az a kalifa, akit csak sznobság, vagy csak rangjukkal járó kötelezettség vezérelt volna egy ilyen intézmény alapításában, hiszen egyrészt mint kalifának, a hit igaz értelmezőjének szüksége volt a tudományokra, a művészetekre, másrészt szívesen művelték azokat, ill. bőkezű mecénásuk volt. Mesés gyűjteményekről szólnak a krónikák. A kard mellett jól megfért a könyv is, sőt: „Nincs felemelőbb a világon, mint nyeregben ülni, de a könyv még azon is túlesz.” (al-Mutanabbi).⁶ Nagy könyvtárakat alapíthattak uralkodók, tudósok, nemesek, ill. akik győzték anyagilag. Ezek képezték — a mi fogalmaink szerint — a magángyűjteményeket, amelyek között volt egy árnyalatnyi, ám jelentősebb különbség abból a szempontból, hogy rendszerint a kalifák udvari vagy magánkönyvtára nagyobb vonzerővel bírt a tudósok, a költők, a művészek szemében.

Három fő könyvtártípus működött funkció szerint. Az első csoportba a mecsetek könyvtárai sorolhatók, ezek rendelkeztek a legkisebb könyvvállománnyal. Gyűjtőkörüket korlátozta az a tény, hogy szigorúan teológiai jellegű művekkel foglalkoztak, amelyekre a mecsetekben történő alapfokú oktatás támaszkodott. A második csoportot a medreszek könyvtárai alkotják, amelyekben a középfokú oktatás folyt, azaz a szélesebb körű ismeretek elsajátításához szükségesek voltak a tudományos (történelmi, matematikai, filozófiai, filológiai stb.) és irodalmi tárgyú művek. Ez az intézményrendszer Bagdadban, Damaszkuszban, Fezben, Kairóban teljesedett ki. A harmadik csoportba tartoznak az akadémiákat, az egyetemeket, a kutatóhelyeket jelentő nagy udvari, ill. magánkönyvtárak.⁷ Az első két csoportot képező gyűjteményekről közvetve az uralkodó gondoskodott, tisztjéhez tartozott ezek létesítése, gyarapítása, fenntartása. A magánkönyvtárak előbb-utóbb vagy a városokra (s így az államra) maradtak, vagy még nagyobb gyűjtemények jórészt udvariak kebelezték be őket. Nem elképzelhetetlen, hogy az udvarokban, városokban olyan totális művelődési intézmény alakult ki — amelyekre ma is vágyunk —, hogy a könyvtár, az iskola, a művészetek, a tudományok egy fedél alatt kaptak helyet, s így hatásosabban formálták látogatóikat.

⁵ Az arab irodalom, történelem, szemelvények/ Boga István. Bp.: József Attila Szabadegyetem, 1958.

41. *Arabic books and libraries in the Umayyad period*/ R. S. Mackensen-American journal of semitic languages and literatures. 53. sz. (1936-37). 240.

⁶ *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/ Olga Pinto-Islamic culture. — 3. sz. (1929). 212.

⁷ *Egyetemes könyvtártörténet: A kezdetektől a felvilágosodás végéig*/ szerkesztette ... Tóth Gyula. — Szomathely: [Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Könyvtár Tanszék], 1984. 41-42. — *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/ Olga Pinto-Islamic culture. 3. sz. (1929). 224-226.

A könyv drága volt, nem mindenki engedhette meg magának azt a luxust, hogy saját könyvtárral rendelkezék. Természetes igényként merült fel az olvasni-művelődni vágyókban a Koránon kívül más vallásos, vagy világi irodalom ismerete, ezért valamennyi könyvtár ajtaja nyitva állt a lakosság/közönség előtt — elvéve akadtak zárt könyvtárak. Az utóbbi esetben biztos volt, hogy a zárt gyűjtemény tulajdonosának volt még egy másik, egy nyilvános gyűjteménye is, mint pl. Adud al-Dowlahnak is két könyvtára volt: egy zárt Dhirazban és egy nyilvános Baszrában.⁸ Ez idő tájt a feljegyzések szerint pl. Bagdadban 36 és Córdobaban 70 nyilvános könyvtár működött.⁹

A könyv- és könyvtárkultúrában teljes volt a demokrácia. Bárki beléphetett a könyvtárba, nem számított az olvasó neme, kora, etnikuma, vallása, sem az, hogy rabszolga volt-e vagy szabad. A lehetőség adott volt az olvasásra, jegyzetelésre, másolásra, a kölcsönzésért vagy fizetni kellett, vagy valami értékben megfelelő zálogot hagyni. Az épületben külön helyiséget biztosítottak az irodalmi előadásokra, zenés összejövetelekre. A kulturális élet e korszak előtt, sem után nem élvezett ekkora szabadságot az iszlám világban.

A vezető szerep a magánkönyvtáraknak jutott jelentőségük miatt. Az első muszlim könyvtárat Khalid ibn Yazid (665–704), omajjad kalifa alapította. Bagdadban Harun al-Rashid (786–809) hozta létre a később legendássá növő könyvtárat. Ibn Hamdun, a költő és tudós Mosulban állította fel könyvtárát 935-ben. Ibn Sawwar Baszrában két könyvtárat is épített, a harmadik pedig Ramahormuzba tette. Hamadanid herceg Halabban (Aleppóban), Banu Ammar kalifa Tripoliszban, al-Aziz kalifa (975–996) Kairóban alapított könyvtárat. Továbbá Adid al-Dualah (977–982), Córdobaban al-Hakam al-Mustansir (961–976) kalifa építtetett könyvtárat. Iszfahánból és Rayból kettőt költöztettek Ghaznahba.¹⁰

A gyűjtemények nagysága fantasztikus méreteket öltött. Al-Mamun könyvtárát százezernyi kötetre becsülték a kortársak. Córdobaban viszont állítólag hat teljes hónapig tartott, míg a 400 000 kötetet áttelepítették az új épületbe. Azonban akadnak túlzó becslések is, melyek szerint pl. Sabur ibn Ardashir gyűjteményében 100 000–140 000 kötet volt, vagy a tripoliszi Ibn al-Furat birtokában 300 000 könyv volt. Egy másik forrás szerint al-Aziz könyvtára 40 szobából állt, s minden egyes helyiségben több mint 18 000 kötet fért el. (Nyomban hozzá kell tenni, ha aránytalannak tűnő képet adnak is, biztos valamilyen valós háttér adhatott alapot a nagyításoknak.)¹¹

Pontos leírások nincsenek a könyvtárakról, sem a könyvek számáról, az épület külsejéről s a berendezésekről. A nagykönyvtárakról szóló források gyakran kimerülnek az olyan jelzőkkel, mint a csodálatos, a pazar, a káprázatos, a további részletezést elhagyták. Némi viszonyítási alapot szolgáltat néhány medresz könyvtárának leírása. Belül elkülönítették a helyiségeket: a galériákon voltak a könyvespolcok, a szobában a látogatók olvashattak és tanulhattak. Külön szobát rendeztek be a kéziratok másolására, a zenés szórakozásra, az irodalmi összejövetelekre stb. Minden helyiséget gazdagon, kényelmesen szereltek fel; a padlón gyékényszőnyeg feküdt, hogy az olvasók keleti szokás szerint guggolva keresztve tett lábakkal olvashassanak, írhasanak (bal kezük tenyerével alátámasztották a papír- vagy pergamenlapokat). Az ajtókat, ablakokat függönnyel zárták, a főbejáraton különösen nehéz függöny akadályozta a hideg levegő beáramlását.¹²

Kuriózumnak számít az a feljegyzés, amelyen a kairói könyvtár költségvetése olvasható al-Hakam (996–1021) fatimid kalifa idejéből:

⁸ *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan-Islam and the modern ages. 2. évf. 9. sz. (1978). 24.

⁹ Uo. 27–28.

¹⁰ *The librarians of the Arabs during the Abbasides*/Olga Pinto-Islamic culture. 3. sz. (1929). 224–226.

¹¹ *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan=Islamic culture. 55. sz. (1981). 126. *The libraries of the Arabs during the Abbasides*/Olga Pinto=Islamic culture. 3. sz. (1929). 221.

¹² *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto=Islamic culture. 3. sz. (1929). 227.

Abbadani gyékényszőnyeg	10 dinár
Másoláshoz a papír	90 dinár
A könyvtáros fizetése	48 dinár
Víz	12 dinár
Szolgák	15 dinár
Papír, tinta és toll	12 dinár
Függönyjavítás	1 dinár
A könyvek restaurálása és a hiányok pótlása	12 dinár
Nemezfüggöny téltre	5 dinár
Szőnyegek téltre	4 dinár ¹³

Szembetűnően magas a könyvtáros fizetése, amely komoly társadalmi megbecsülésre enged következtetni. Igaz, hogy nemcsak könyvtárosok voltak, hanem tudósok, filozófusok, költők, történetírók, orvosok, csillagászok stb. Az összeg értékét kitűnően lehet érzékeltetni azon a tényen, hogy akkoriban egy adófizető lakos évi adója 1-2 dinárra rúgott.

A korszak első kiemelkedő könyvtára Harun al-Rashid fiáé, al-Mamun (813—833) bagdadi kalifáé volt. Ő is, akár apja, a tanulás, a tudományok és a művészetek bőkezű mecénása volt. Mindketten tudósok, művészek társaságát élvezték, s szorgalmazták jelenlétüket udvarukban.

Al-Mamun átlagon felüli szellemi képességekkel bírt, érdekelte a tudomány minden területe. Obszervatóriumában kísérletezett, írt és tanulmányozta a társtudományokat. Egyszerre hitt az asztrológiában és az asztronómiában, valódi tudományos munkát azonban csak Yahia irányítása alatt végzett. A másik tudós, aki mellette dolgozott, al-Khwarizmi volt, hosszú ideig tartózkodott a kalifa könyvtárában, míg — ura parancsára — el nem készítette az algebráról szóló művét és naptárát.¹⁴

Az efféle munka, mint al-Khwarizmié, gazdag „szakirodalom” meglétét kívánja meg a könyvtárban. Valóban nagyon sok idegenből arabra fordított munka volt a gyűjteményben, s közvetve bizonyíthatóan a csillagászati tárgyakban is. A muszlim asztrológiának ezidőben legkimagaslóbb eredménye a híres „Ellenőrző tábla”, amelyet (a lefordított) Almagest állításainak gyakorlati igazolása során készítettek.¹⁵

Al-Mamun, a mecénás nem szabta meg, mit gyűjtsenek, rendezzenek el, így az irodalom terén is legalább olyan színvonalú kutatást végeztek, mint a tudományok terén. Rengeteget fordítottatott perzsából és indiaiból, ennek finanszírozása hatalmas összeget emésztett fel. A kalifa érdeklődését befolyásolta három főkönyvtárosa („sahib”-ja) Salm, Said ibn Harun és Sahl. (A könyvtárban egyidőben csak ketten voltak, a harmadikuk később jött elődje helyét betölteni, de pontosan nem tudni, hármuk közül melyik kettő volt előbb, melyikük ment el vagy érkezett újonnan).¹⁶

A perzsa származású Sahl a legismertebb, s valószínű, hogy annak az al-Fadlnak a fia, aki már Harun al-Rashid könyvtárában fordított perzsa műveket. Sahl fordíthatta al-Mamun perzsa gyűjteményének a többségét. Ünnepezték elegáns stílusáért, tudásáért és a könyvek ismeretéért.¹⁷ Hasonló lelkesedéssel nyúlt az indiai és a görög mesékhez Salm. Történt egyszer, hogy al-Mamunnak megjelent Aristotelés, s ennek a vízióknak köszönhetette Salm, hogy az örmény Leo császárnál járt a megbízással, hogy onnan minél több görög művet hozzon magával. A könyvek többségükben filozófiai, geometriai, aritmetikai, zenei, mechanikai és orvosi témájúak voltak.¹⁸ Harmadikukról Said ibn Harunról csak annyi ismeretes, hogy jó szónok volt és tanulmányainak gyűjteményén dolgozott.¹⁹

¹³ *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = Islamic culture. 55.sz. (1981). 126. *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto = Islamic culture. 3. sz. (1929). 232 233. *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker*/M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSICK, W. HEFFENING[et al.]. Leiden Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz 2. köt., E-K. ú 1927. 1124.

¹⁴¹⁵ *Four great libraries of mediaval Baghdad*/R. S. MACKENSEN = Library quarterly. 2. sz. (1932). 282 283.

A kalifa udvarát, mint a bagdadi „akadémiát” vagy „egyetemet” szokták emlegetni — joggal az ott zajló pezsgő, virágzó szellemi élet után, s méreteiben mint ilyen úttörőnek mondható, mivel utána kezdtek jobban elszaporodni a különböző szekták, vallási (politikai) irányzatot képviselő egyetemek, akadémiák.

A könyvtár állományának többféle gyarapítási módja volt. Örökség vagy zsákmány képezhetette egy új gyűjtemény magját, mint pl. az omajjad kalifa, Kalid ibn Yazid könyvtárának gerince Omar b. Abdul Aziz kalifáé lehetett.²⁰ A nagy (udvari, királyi, magán-) könyvtárak általában egy korábban már kiépített, meglévő gyűjtemény maradványaira épültek. A másik gyarapítási eljárás az ügynökhálózat kiépítése volt. Azok, akik képesek voltak könyvtárat létrehozni, gondozni, természetesen igekeztek gyarapítani, növelni az állomány nagyságát, értékét. Akárcsak II. Hakam (961—976), a híres omajjad kalifa, messzelátó uralkodó, s elsőrangú tudós volt. Könyvgyűjtő szenvedélye olyan nagy volt, hogy erre még az állam jövedelme sem volt elegendő. Hispánia, Szíria, Egyiptom városaiban, valamint Bagdadban, Khorasanban ügynököket nevezett ki, régi vagy új, ritka és értékes könyvek gyűjtésére. Amikor Abul Faraj Ispahani (†967) befejezte „Kitabul Aghani” (Dalok Könyve) nevű hatalmas költői és prózai gyűjteményét, az ügynök megkérdezte a kalifát, hogy beiktathatja-e azt a könyvet a könyvtárba, mielőtt az az országban közkézen forogna. A könyv így négyezer rúpiába került, s ez volt a már meglévő gyűjtemény Hakam irányítása alatti első darabja.²¹

Az ügynökök vagy személyes kapcsolatot tartottak fenn a szerzőkkel, vagy a könyvesboltokból szereztek be a könyveket, majd eljuttatták megbízójuknak. A beszerzés harmadik módja az előbb említett kis könyvüzletek voltak, amelyek rendszerint a mecsetek szomszédságában sorakoztak, sűrűn egymás mellett. A könyveket árusításkor állványokra rakták ki, hátukon címkével megkönnyítve a keresést, a böngészést. A címkéket vagy maguk az eladók, vagy segédek ragasztották fel.²² Minden nagyobb városban volt könyvesbolt (üzlet), fontossága nem csupán abból állt, hogy a könyvesere lebonyolításának helyszíne volt, hanem a tudósok (ügynökök) és a diákok találkozóhelye is, ahol megvitaták, egyeztettek azok (eszmei és csere-) értékét. Az ügynöki hivatást tudósok (csillagászok, filozófusok, matematikusok, kémikusok, fizikusok, orvosok stb.), költők és irodalmárok látták el.

Borsos ára volt egy-egy könyvnek. Néhány példa: al-Tabari egy történeti művének a másolata tíz dínárba, al-Khalil „Kitab al-Ain” szótára ötven dínárba, Arisztotelész Aecrosisához Afrodisasi Sándor által írt magyarázat fordítása száz dínárba került és al-Hakam (córdobai kalifa) ezer dínárt fizetett a szerzőnek az óriási költői és prózai gyűjteményért, a Kitab al-Aghaniért.²³

A gyűjtés negyedik útja a másolás volt. Erre a munkára többnyire a nagykönyvtárak voltak alkalmasak, elkülönített helyiségben nagy számú (képzett) gyakorlott másoló dolgozott. Különböző módszerrel dolgoztak. Olykor a másolók saját munkájukat másolták, máskor diktálás után írtak; egyszerre készült el az eredeti mű és annak másolata. Az intézménynek ez a szolgáltatása a fenntartását is fedezte. A tripoliszi könyvtárban 180 írnot foglalkoztattak, közülük 30 éjjel-nappal írt, ugyanúgy a kairói és sirázi könyvtárban. Ezt a módszert használták az udvari vagy magánkönyvtárakban, mint pl. al-Aziz kalifa Kairóban, al-Hakam Córdobában, a történész al-Waqidi (†823), a spanyol tudós Abu Mutrif és mások.²⁴

A könyvtár másik bevételi forrást jelentő szolgáltatása és a szerzeményezés ötödik lehetősége a fordítás volt. A muszlimok a kezükbe kerülő minden idegen nyelvű könyvet — ha csak tehették — átültették arabra. Legendás volt az al-Mamun-korabeli bagdadi fordító-iskola, ahol talán akkor a legnevesebb fordító, Hunain ibn Ishaq (809—877) is dolgozott. Fordításaiért annyi aranyat kapott, amennyit a lefordított könyvek súlya nyomott. Munkáinak eredeti nyelve perzsa, szanszkrit, szír, kopt és

²⁰ *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. 2. évf. 9. sz. (1978). 30—31.

²¹ Uo. 20.

²² Uo. 26.

²³ *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto = Islamic culture. — 3. sz. (1929). 214.

²⁴ Uo. 231.

görög volt. A kalifa tisztelete és elismerése jeléül kinevezte irodalmi akadémiaja ellenőrévé/igazgatójává.²⁵

Munkásságuk a muszlim nép szellemi élénkítésén túl, lendítő erő is volt az új szak-, résztudományok megalapozásában és továbbfejlesztésében. Ösztönzően hatott természetesen a munkák magas jutalma. Számátalan művet állítottak össze és tettek közzé a legkülönbözőbb tudományágakból (aritmetika, földrajz, filozófia, csillagászat, meteorológia, optika, mechanika, orvostudomány stb.).²⁶ A könyvtárnak e két szolgáltatása a korabeli helyzetet elemezve, kifejezetten kiadói tevékenységre utal.

Az íróeszközök kapcsán már szóba került a papír-, a pergamen és a papirusz. A három közül az első kettő volt kedveltebb; a papír azért, mert igen praktikus, a pergamen azért, mert „súlyt”, „méltóságot”, gazdagságot, „ünnepélyességet”, adott a rajtafogaltaknak.

Sokáig két kéziratforma versengett egymással: az egyik az ősbib, a tekercs-lap-forma, a másik, a fiatalabb, a könyv-kódex-forma. Az iszlám történetében Mohamed fellépésével vált fontossá, követve a zsidó, ill. keresztény vallás példáját. A Tóra jellegzetes formájába öntötte Zaid b. Thabit nagy munkáját, az iszlám Szent Könyvét, a Koránt, melyet pergamentre írt. A könyvnek, az írásnak valóságos kultuszáról lehet beszélni, a kortársak fennmaradt leírásaiból — sajnos — nem derül ki a szavak többértelműsége miatt, hogy mire íródott a szóban forgó mű, s milyen alakot vett fel a fenti kettő közül. Néhány vallási csoportot (szektát) a „Szentírás embereinek” vagy a „Könyv-embereknek” (ahl al-kitab) hívták.²⁷

A kódex alakja ismert volt az arabok körében, még az iszlám előtti időkből. Az etiópiaiak „mushaf/mashaf”-nak nevezték. A bőr (esetleg papirusz-) lapokat fából készült borító („lauhani”, „gaffatani”) fogta közre. A könyv („kitab”) a korszak elején csupán „írásfelét”, „jegyzeteket”, „listát”, vagy „leveleket” jelentett.²⁸ Az abbaszidák alatt tovább növekedett a könyv szerepe, jelentősége, ugyanis az iszlám társadalom általános célja a Korán ismereteit kibővíteni, magyarázni. A kormányzat sajátos vonása, hogy a hatalom törvényesítésére vonatkozó kérdései kapcsolódnak az adminisztráció problémáihoz elméleti (jogi) megközelítésben. Az arab tudomány kérdései összefüggnek a teológiával („hadith”, „figh”), történelemmel, filológiával, orvostudománnyal, kémiával stb.²⁹

A három írásra alkalmas anyag közül — egyelőre — a pergamen volt a legáltalánosabb. Két kéziratforma létezett: a tekercs-lap és a kódex-könyv. A papírusszal és a papírral a tekercs esetében óvatosabban kellett bánni, mint a pergamennel, könnyen tört, szakadt, repedett. A könyvforma ezt a rongálódási lehetőséget csökkentette a két fedőlappal (bár itt-ott a tekercset tokban tárolták). Hosszabb műveknél célszerűbb volt a könyvalakot felvenni. Egy pergamen kódex 15—20, nem egy esetben 30 tekercs anyagát is képes volt felölelni. A lapok mindkét oldalára írhattak, egy-egy keresett szövegrészt könnyebben megtalálhattak, mint egy súlyos és nehezen kezelhető (pergamen) tekercsben. A papír

²⁵ *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. — 2. évf. 9. sz. (1978). 22.

²⁶ *Egyetemes Könyvtártörténet: A kezdetektől a felvilágosodás végéig*/szerkesztette ... Tóth Gyula. — Szombathely: [Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Könyvtár Tanszék], 1984. 42. — *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. — 2. évf. 9. sz. (1978). 23.

²⁷ *Arabic books and libraries in the Umayyad period*/R. S. Mackensen = Merican journal of semitic languages and literatures. — 52. sz. (1935—36). 248. — *Könyvtártan a tanítóképző intézet I. évfolyama számára*: (Népművelő-könyvtár szak)/SALLAI István, SEBESTYÉN Géza. — Bp.: Tankönyvkiadó, 1. köt., A gyűjtemény rendszerezése. — 7. kiad. [1977]. 24—27.

²⁸ *Mediaval arabic bookmaking and its relation to early chemistry and pharmacology*/Martin Levey. — Philadelphia: The American Philosophical Society, 1962. — 5. 5. köt., Kiraa—Körpülü/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. — 1980. 207. — *Könyvtártan a tanítóképző intézet I. évfolyam számára*: (Népművelő-könyvtár szak)/SALLAI István, SEBESTYÉN Géza. — Bp.: Tankönyvkiadó, 1. köt., A gyűjtemény szervezése. — 7. kiad. [1977]. 24—27.

²⁹ *Encyklopaedia of Islam*. — New ed. — Leiden: E. J. Brill 5. köt., Kiraa—Körpülü/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van DONZEL, B. LEWIS [et al.], 1980. 207.

könnyeb és olcsóbb volt minden szempontból. Egy 600 oldalas kötethez egy egész juhnyáját fel kellett áldozni, 3000 bőrre volt szükség. A hártlyák előállítására is hosszú időt vett igénybe.³⁰

A kódex-könyv formája, melynek gyökerei kopt mintákhoz vezettek, eltért néhány apróságban az európaiaktól. A lapozás, számozás, írás, olvasás „hátról”, kezdődött. Egy lapszám a nyitott könyvlapok mindkét szárnyának szembenéző oldalát együtt jelölte. A néhány könyvforma változat letisztult megoldásában a hátsó borítóhoz egy ötszög alakú fül csatlakozott, amely egy egyenlő szárú háromszögben végződött. A háromszögszerű fül „befogója” alatti rész hossza megegyezett a borító hosszával, szélessége pedig a könyv gerincének vastagságával. A „szarak” azt a részt fogták közre, amelyet ráhajtottak a könyv első lapjára, az elős borító alá vagy fölé. Ez a megoldás védte a könyv lapjait és széleit a portól, a szennyeződéstől, a sérüléstől.³¹

A könyvkötés, mint művészet, a könyvművészet része bonyolultabb formai, alaki lehetőségeket is felkínált. A legjellegzetesebb változat az egykori kopt szokást követi: a hátsó borító két szabad éléhez kapcsolódott további két fül, hajtóka. Ezáltal a bőr nemcsak szélében, hanem hosszában is körülfogta a lapokat/kódexet, felvéve a dobozra emlékeztető külsőt. Olykor valóban dobozba rakták a lapokat, rögzítették s készen volt a kötés.³² A borítót fából ill. bőrrel bevont fából állították össze.

A borítást gazdagon díszítették a fedőlapon és a hajtóka mindkét oldalán. Ötletes, változatos minták kiképzését tették lehetővé a különböző présminták, amelyek alapelemei geometrikusak (gyűrű, négyszög, rombusz, csillag, levél, virág, szív, kocka stb.) – ezeknek a legkülönbözőbb kombinációi legalább 240 féle sajtóformát felteltek. Szélesítette a paletta választékát, hogy pl. a kedvelt „sodrott zsinór” mintát körkörösén, háromszögben, négyszögben, hatszögben és nyolcszögben rendezték el.³³

A könyvdíszítés érdekes, izgalmas kérdéseket vetettek fel, hiszen az iszlám egyház ellenezte a földi valóság megjelenítését, méltatlannak tartva azt a Szent Könyvhöz. (Az ortodox irányzat szembeszállt a Korán bármilyen eszközzel történő díszítésével.) A muszlim művészek ragyogóan áthidalták ezt a problémát, hangsúlyozva a betűk szép vonalát, ill. néhány diakritikus jel kiemelésével.³⁴

A dekorálás kezdetei a 7. század végére, a 8. század elejére nyúlnak vissza. Csak a 8. században mutatkoztak az első előrelépések. A szúrák kezdő sorait – fejezetcímként rubinvörös tintával kezdték írni. A fejezetek végén később már helyet hagytak ki az utólag odafestendő rácszatnak, csomóknak, vagy körkörös formáknak, félköröknek.³⁵ A szúrák befejező díszítéseit azután a következő szúrák első formuláival kombinálták. Pontosabban jelölték a szúrák felosztását. A gondosan díszített kódexekben többnyire négyszögű mezőbe írták a címfejet, arabeszk indákkal, levelekkel körülveve. A csúcsos inda néha átment medalion alakzatba.³⁶ A 8. századi Korán-leveleken a stilizált, geometrikus formák a lapszélre kiugró leveles/indás medalionok mellett derékszögű ornamentikák is előfordultak. A szövegek sötétbarna tintával írt kúfi betűktől álltak, a diakritikus jeleket pirossal és sárgával vagy csak pirossal festették. Egy-egy példány befejező írásjeleit arannyal húzták ki. Volt eset arra is, hogy a címfejet arany alapa fehér kúfival rótták.³⁷

A díszítőművészetben elsősorban kopt, perzsa és zsidó hatás érvényesült. Az első kettő a színvilágot határozta meg, a harmadik a színeket megkoronázó aranyozást (krizográfiát) hozta magával. A kéziratok főbb színei: piros, sárga, zöld. Az iráni (perzsa) művészek kifinomult festészeti hagyományai nem tűrték az iszlám egyház megszorításait, így főleg világi kéziratokban bőségesen szerepeltek ember- és állatábrázolások.³⁸

³⁰ *Minerva nagy képes enciklopédia*/[szerk. biz. vez. KÖPECZI Béla. Bp.: Minerva, 4. köt. Település. Városiasodás]/[szerk. KOMLOS Gyula]. *Az emberi kommunikáció*/[szerk. Terestyéni Tamás]. 1975. 380.

³¹ *Encyclopaedia of Islam*. New ed. Leiden: E. J. Brill 5. köt., Kiraa-Körpülü/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. 1980. 207–208.

³² *Early islamic bookbindings and their coptic relations*/Thomas C. Petersen = *Ars Orientalis*. 4. sz. (1954). 42–44.

³³ Uo. 46–47.

³⁴ *The illuminated book: Its history and production*/David Diringer. New York: [Philosophical Library], [1955]. 205–206.

³⁵ ³⁸ 207/217

Az illuminációhoz szorosan kötődött a kalligráfia (szépírás) a muszlim világban. Nem csoda, hogy ez a művészeti ág ebben a kultúrában lett otthonra, hiszen az arab betűk-nyújtotta variálási, stilizálási lehetősége kitűnő táptalaj volt. Ebben a korban a betűket a Kúfa városáról elnevezett kúfival írták. A szakértők nyolc kúfi írásfajtát különböztetnek meg: 1. primitív vagy egyszerű kúfi, 2. csúcsos kiképzésű kúfi, 3. leveles kúfi, 4. virágos kúfi, 5. fonott vagy csavart kúfi, 6. szegélyező kúfi, 7. építészeti kúfi, 8. szögletes kúfi. A nyolc típust még további két csoportra osztják: a virágos és a leveles kúfira.³⁹ A kalligráfiának a Korán-másolatok készítésében volt komoly szerepe.

A könyvek elhelyezésében, nyilvántartásában meghatározott rendszer uralkodott. A könyvtár sok boltíves helyiségből állt, mint al-Azizé 40, a sirazi 360 szobából. Egy szoba egy tárgykör könyveit fogadta be. A könyveket ládákban, de inkább szekrényekben tárolták. A polcokon feltüntették a tárgyszavakat. Egy-egy szekrény a fal mentén húzódtott végig, nagyságra körülbelül három méter széles és embermagasságú volt. A szekrény tetejéről leengedhető redőnnel zárták el a könyveket. Így megőrizhették a gazdag és gyönyörű kötéseket a portól és a fakító napfénytől. Hátránya az volt, hogy a szellőztetés elmaradása miatt férgek lepték el a könyveket. A faragott, festett szekrények legalább olyan dekoratívak voltak, mint a könyvek⁴⁰

A könyvek muszlim szokás szerint nem álltak, hanem feküdtek a polcokon. A hátoldalon tüntették fel a címet és a szerző nevét. Egy-egy rakás betetőzője a Korán volt, alatta pedig szigorú sorrendben következett a hagyományt tartalmazó könyv, a jogtudományi, a lexikális, a nyelvtani, a költészeti és más ún. „műveltségi” munkák (pl. a történelem)⁴¹ Azaz, az egy szobában levő művek az adott tárgykört a lehető legnagyobb teljességgel, több szempontból tárták fel.

Minden szoba ajtaján ott függött egy lista, amelyen a helyiségben található könyvek szerepeltek útbaigazításul. A nyilvántartásra (amelyen észrevehető az alexandriai minta) kétféle katalógust használtak: egy betűrendeset és egy tárgyszavasat. A katalógust könyvekbe, ill. füzetekbe vezették. tartalmazták a könyv címét, a szerző nevét, a szerző apjának a nevét, az író születési és halálozási évét, az író rövid életrajzát és a kéziratok méreteit. (Egyes források úgy adnak információt a könyvtár nagyságáról, mint II. Hakam cordobai kalifáéről, hogy a négyszázazres gyűjtemény verseskötetei 808 oldalnyi helyet tettek ki a katalóguskönyvben.) Egy nagykönyvtár általában többkötetes katalógussal rendelkezett, amelyet az olvasók is fegathattak.⁴²

A korszak könyv- és könyvtárkultúrájának első nagy összegző munkája a Fihrist. Egy bagdadi könyvkereskedő, Ibn al-Nadim 987–988-ban állította össze tízkötetes bibliográfiáját, a Fihristet, páratlan pontossággal a katalógusok mintájára. A köteteket a következő témák szerint osztotta tíz

³⁹ *The origin and early development of floriated Kufic*/Adolf Grohmann = *Ars Orientalis*. — 2. sz. (1957). 183.

⁴⁰ *The libraries of the Arabs during the Abbasides*/Olga Pinto = *Islamic culture*. — 3. sz. (1929). 228–229. — *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = *Islamic culture*. — 55. sz. (1981). 124. — *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = *Islam and the modern ages*. 2. évf. 9. sz. (1978). 24. *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedamischen Völker*/M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSNIK, W. HEFFENING [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz 2. köt., E-K. — 1927. 1124.

⁴¹ *Jelentés az MTA Könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten*/GOLZIZHER Ignác. — Bp.: Eggenberger, 1874. 11. *Enzyklopaedie des Islam: geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker* /M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSNIK, W. HEFFENING [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz, 2. köt., E-K. — 1927. 1124.

⁴² *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = *Islamic culture*. — 55. sz. (1981). 124. *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = *Islam and the modern ages*. 2. évf. 9. sz. (1978). — 26. — *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker*/M. Th. Houtsma, A. J. Wensnick, W. Heffening [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz 2. köt., E-K. ú 1927. — 1124.

részre: Korán, nyelvtan, történelem, szépirodalom, költészet, skolasztikus filozófia, jog, filozófia és hittudomány, legendák és fabulák, szekták és hitvallások, és az utolsóban a kémiai műveit sorolta fel.⁴³

Ibn-al-Nadim Fihristéből ismeretes az is, hogy a könyvekben az író neve után állt az, hogy „...másolta” vagy „... al-Mamunnak fordította a Bölcsesség Házában”. Ugyanilyen értelme van pl. Ibn Ishaq által írt/másolt könyv bevezető első sorának: „Egy azok közül a másolatok közül, amelyeket Abd Allah-al-Mamun, az igazhitűek vezére rendelt. Ilyen és hasonló kifejezések, ill. mások visszaemlékezései utalnak ex librisekre, pl. al-Mamun gyűjteményein ott állt pecsétjének nyoma, vagy olyan célzások, mint a fentiek jelezték, hogy az a bizonyos könyv kinek a birtokában van.”⁴⁴

Megoldották a tudományok, ismeretek osztályozásának alapvető kérdéseit. Az első enciklopédista, al-Khawarizmi már egy olyan szisztemát dolgozott ki, amely a mai arab könyvosztályozás alapja. Saját hivatali adminisztrációjához írta zsebkönyvét, a „Nafatih al-ulum”-ot. Praktikusan az „arab” tudományokra fektette a hangsúlyt. Felosztásának két fő része a „vallásjog tudománya” és az „idegen tudományok”. A szakok címe utal a tárgy arab eredetére, akár vallásos, akár nem: 1. jogtudomány, Korán-magyarzatok (Tafsir) és hagyományok (Hadith), 2. teológia (Kalam), 3. nyelvtan (Nahw), 4. írnoki művészet (Kitaba), 5. költészet (Shir), 6. történelem (Akhbar). Khwarzimi Arisztotelészhez hasonlóan az „Elméleti tudományok” (fizika, orvostudomány, meteorológia, ásványtan, botanika, zoológia, kémia, matematika) és a „Gyakorlati tudományok” (etika, közgazdaságtan, politika) felosztását végezte el.⁴⁵

A vallásos tudományok rendszerezését alaposabban készítették el. Kiemelkedő Ghazzali „Ihya” című műve e szakot négyfelé bontotta: 1. Usul (Alapelvek) részei pedig a Korán, a Szunna (Hadith), Ijua (Követelmény) és Athar al-Sahaba, 2. Furu (Származtatott tudományok) részei a Figh és az Ahwal algalb, 3. Muqadimat (nyelv, nyelvtan, írás stb.), 4. Mutammimat. A Kalam (teológia) teljesen kimaradt, a nyelvészet megmaradt vallásos tárgynak a negyedik osztályban az első két osztály variációjaként. Azelőtt csak két osztály volt: Usul és Furu (eredeti és származtatott tudományok). Az Usult alkotja a Tawhid (Isten egysége) vagy a Kalam, a Tafsir és Akhbar vagy a Hadith; a Furut pedig a Fiqh különböző ágai, vallási etikái.⁴⁶

Nem volt könnyű a könyvek osztályozására megfelelő sémát találni. Az irodalom láthatóan kimaradt, mivel nem tekintették külön tárgynak, mert már az oktatásban, a tanulásnál felaprózódott nyelvtanra, költészetre stb., nem jelent meg egyetlenegy egységben. A történelem feltűnt Khwarizmi felosztásában, de az az iszlám művészettörténetét jelentette. Nagyon sok időszzerű könyv volt forgalomban, többségük az irodalom szakjába sorolható. A történelmi munkáknak részletesebb szakra volt szükségük. Az arab írásanyag természetét fogva három részre tagolódná: vallásra, irodalomra és filozófiai tudományokra. A filozófusok nem ezt az elvet követték, kivéve Khwarizmit, akinél az első két osztály nem vallásos jellegű, a többi négy az irodalmi jellegű műveké.

(A vallás feltérképezése még bonyolultabb. A dolgozatnak nem feladata, hogy mélyebb rendszertani kérdésekbe merüljön, s egyébként is nehézségekbe ütközik európai szemmel való követésük, értelmezésük. Khwarizmi és Ghazzali rendszere illusztrálásként áll itt.)

Mit is köszönhet Európa az arab/islám kultúrának? Nehéz néhány mondatban megfogalmazni, mert ez is megérdemelne legalább akkora terjedelmet, mint ez az írás. A kérdéstről a könyvek, a fordítás és a tudományos munkák sorával már esett szó. Továbbá az értelmén alapuló hit erősítésének szemléletével az iszlám olyan gondolkodásmódbeli változást kényszerített ki a keresztény világból, amely azt vallja, hogy a „filozófia a teológia szolgálólánya” már magyarázza a Bibliát, ill. a hitet az írástudatlan tömegeknek, valamint szeretné meggyőzni ellenfelét igazáról. De a kereszténység ilyen előrelépést csak úgy tudott megtenni, hogy az ókori kultúra eredményeit kezdetben eltékozolt emlékeit — a muszlimok révén

⁴³ *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = Islamic culture. 55. sz. (1981). 124. *Encyklopaedia of Islam*. New ed. — Leiden: E. J. Brill 1. köt., A-B/[szerk.] H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal [et al.]. 1960. 1197.

⁴⁴ *Four great libraries of mediaval Baghdad*/R. S. Mackensen = Library quarterly. — 2. sz. (1932). 284.

^{45/46} *The classification of arabic books*/G. R. Tibbets = Library quarterly. — 29. sz. (1959). 174—198.

visszanyerve megfelelő bázist teremthetett magának. A humanizmusnak és a természettudományok fejlődésének kerékkötője lett később a skolasztika dogmatikus sallangjaival. A reneszánsz szabad utat engedett az új törekvéseknek.

Végül egy pár szó a technikai-gyakorlati eszközökről, így csak érintőlegesen említve pl. a csillagászati, a geometriai, az optikai és orvosi eljárásokat, eszközöket. A táblanyomatok és a papír használata olyan előrelépést jelenthetett a Gutenberg-világ felé, hogy azt valódi nagyságában felmérni szinte lehetetlen.

FABÓ EDIT

Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben. 1979 őszén a lengyelországi Boroszlóban (Wroclaw) kutattam, és a többi közt sikerült egy ismeretlen Balassi-nyomra akadnom. Ennek lelőhelye Hans von Braun emlékkönyve, *album amicorum* lett volna, amelyben egy 1945 előtti német katalógus szerint Balassi Bálint sajátkezü bejegyzése maradt fenn. Mivel a boroszlói városi és egyetemi könyvtárban az albumot nem találták, azt kellett hinnünk, hogy az (sok más kézírral együtt) elpusztult a háború utolsó hónapjaiban. Amit azért a korábbi leírás alapján tudni, vagy sejteni lehetett a Hans von Braun-féle emlékkönyvről, megírtam egy kisebb dolgozatban az *Irodalomtörténeti Közlemények* számára.¹ De a kutatót néha örvendetes meglepetések is érik: amikor 1987 tavaszán újra Boroszlóban jártam, az azóta elkészült új album-katalógusban váratlanul rábukkantam a keresett kéziratra. Az alábbiakban azt mikrofilm alapján ismertetem, amelynek felhasználásáért külön köszönetet szeretnék mondani a boroszlói Biblioteka Uniwersytecka kézirattárának.

Hans von Braun albuma (jelzete: Acc. 1969/kn. 154)

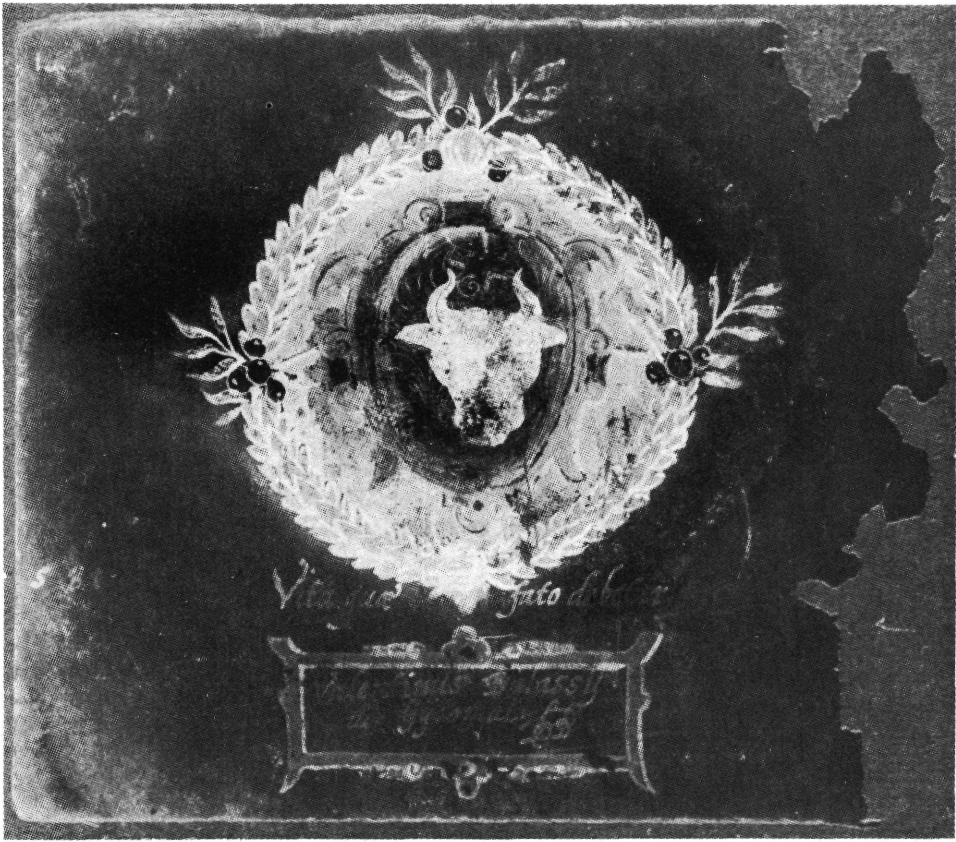
16×14 cm méretű kézirat, feltételezhető kötéstáblája ma már hiányzik. Az emlékkönyv lapjait is alaposan megviselte a második világháború alatti és utáni hosszas hányódás többségük elrongyolódott, szétszakadozott, egyes rajzok és bejegyzések szinte az olvashatatlanságig megfakultak, s nem csoda, hogy 1987 elején már az album sürgős konzerválásra szorult. A 143 számozott lapon főleg az 1573(?)–1610 közötti időszakból találunk címermásolatokat és tövid, mottószerű bejegyzéseket (ekkor volt az album Hans von Braun tulajdonában), de utána még előfordult, hogy egyszer-egyszer használták, amiről egy 1663-as (fol.143), valamint egy egy még későbbi, 1745-ös (fol.115) bejegyzés tanúskodik.

Magáról az eredeti tulajdonosról elég keveset tudunk; voltaképpen Dr. Ernst Vogler, a gyűjteményt elsőnek katalogizáló tudós feltételezései ma is helytállónak látszanak. Ezek szerint von Braun császári szolgálatban álló, magas pozíciót elért diplomata vagy katonatiszt lehetett, aki sokfelé megfordult, így Bécsen és Prágán kívül járt Velencében, Magyarországon és (tegyük még hozzá) Németalföldön is. Elképzelhető, hogy azonos volt azzal a „Johannes Georgius Praun”-nal, aki 1576 áprilisában iratkozott be a bécsi egyetemre, s akit az anyakönyv bécsi születésű osztráknak mond.² Jóllehet ennek némileg ellentmond a professzorok teljes hiánya az emlékkönyvben. Másrészt viszont, bár Vogler szerint a bejegyzések 1573-tól kezdődnek, e sorok írója a legkorábbi (jelenleg olvasható) bejegyzést 1578-ból találta, amikor Hans von Braun (ha járt is korábban oda 1–2 évig) már elhagyhatta az egyetemet. Az sem elhanyagolható tényező, hogy az emlékkönyv jellege hangsúlyozottan „nemesi”, vagyis az inkább mottókkal ellátott *Wappenbuch*, mintsem a protestáns humanista-peregrinusok által használt idézetekkel és jókívánásokkal bővített *album amicorum*.

Az ifjú Hans von Braun első diplomáciai megbízatásai közé tartozhatott egy külföldi út, amit vagy az 1577-ben németalföldi kormányzóvá választott Mátyás Habsburg-főherceg, avagy az 1578 folyamán a németalföldi rendekkel és az angol közvetítőekkel tárgyaló Otto Schwartzberg gróf kíséretében tett meg.

¹ *ItK.* 1981:4,421.

² *Die Matrikel der Universität Wien*, III. Band, 1518/II (1579)I. Graz Köln, 1959, 169.

Ezt az utóbbi lehetőséget több olyan beírás valószínűsíti, ami németalföldi jelenlétre vall, így például Egmond gróf bejegyzése, évszámmal, 1578-ból (fol. 110), továbbá Nevers herceg és Croy, Aerschot hercegének dátum nélküli címere és bejegyzései (fol. 74 és 76) és Francis Walsinghamnek Nevers herceget megelőző címeres bejegyzése (fol. 72). Walsingham (1536—1590) I. Erzsébet „belügyminisztere” és titkosszolgálatának vezetője több ízben járt külföldön, hosszú ideig francia nagykövetség is működött, mégis — noha befestett címere és aláírt mottója, az „Auspicanti Deo” alatt nincsen évszám — szinte bizonyosra vehetjük, hogy a Hans von Braun emlékkönyvben található bejegyzése németalföldi diplomáciai küldetése idejéből, vagyis 1578-ból származik. Walsingham, életrajzírója szerint nem csupán a németalföldi rendekkel és ausztriai Don Juannal, a spanyol uralkodó által kijelölt korábbi kormányzóval tárgyalt, hanem több ízben találkozott Schwartzemberg gróffal, Louvain/Löwenben és másutt.³ Nem kétséges, hogy Hans von Braun is ebben az időben és valahol Németalföldön ismerkedett meg ezzel a rendkívül befolyásos angol államférfival.

Későbbi karrierje során Hans von Braun több ízben találkozott magyarokkal és legalább egyszer bizonyíthatóan járt Magyarországon is. Albumának számunkra külön érdekessége, hogy három magyar

³ Conyyears Read, *Mr Secretary Walsingham and the policy of Queen Elizabeth*, Vol. I. Oxford, 1925, 411.

katonatisztól, illetve politikustól találunk benne címert és/vagy bejegyzést. Ezek mindhárman a kor kiemelkedő személyiségei közé tartoznak: Balassi Bálint, Pálffy Miklós és Illésházi István. Az meg külön szerencsés véletlen, hogy az albumot ért károsodás ellenére mindhármójuk neve és mottója jól olvasható.

Gyarmati Balassi Bálint 1580 után írt be Hans von Braun albumába, alighanem 1581-ben, tehát még egri katonáskodása idején. Nem mernék határozottan állítani, hogy ő rajzolta volna be a fol.18-on látható bölényfejes Balassi-címert, amelynek feje fölül ugyan hiányzik a hatágú arany csillag, viszont babérkoszorúval van körülveve, de az biztosra vehető, hogy ha nem is ő rajzolta be, ő adott instrukciókat Hans von Braun címerfestőjének. A babérkoszorú alatt a költőnek (egy másik emlékkönyvi bejegyzésből már ismert és úgy látszik szokványosan alkalmazott) latin mottója⁴ olvasható, pontosabban annak csak az első fele vehető ki jól: „Vita quae fato debetur. . .” de halványan még látszik a „patriae” szó, hogy aztán a feltételezett „saluti solvatur” alighanem az albumlap leszakadásával tűnjön el véglegesen. A mottó alatt, téglalap alakú keretbe fogva, jól kirajzolt betűkkel a „Valentinus Balassy/ de Gyarmath DBG” olvasható. Az időpontot illetően a lap balszélén található három számjegy nyújt fogózat, itt „581” áll, bár az utolsó számjegy esetleg másnak is olvasható.⁵ Helyet sajnos Balassi nem ad meg, s az a bejegyzés szövegmegnyezetéből sem állapítható meg.

A Balassi után beíró két magyar közül Pálffy Miklóssal, a „győri hőssel”, Vöröskő urával és újvári, majd dunáninneni főkapitánnyal 1589-ben találkozott Hans von Braun. Pálffy címere szinte teljesen elmosódott, de mottója („Dominus adiutor meus”) a címer alatt azért jól kivehető (fol.104). A bejegyzés helye itt sem tisztázható, hiszen 1589 során Pálffy sokfelé utazgatott. Vöröskő és Komárom mellett megfordult Bécsben is, ahol május 8-án fölvették az alsó-ausztriai főrendek közé.⁶ (felesége az augsburgi Fugger-családból származó Fugger-lány volt) majd fölkereste még Augsburgot és alighanem kétszer is járt Prágában. Amennyiben Hans von Braun továbbra is Mátyás főherceg kíséretébe tartozott, a legvalószínűbb, hogy Bécsben akadt össze Pálffyval, s itt kérte meg, hogy írjon be emlékkönyvébe.

A harmadik neves magyar, akit Hans von Braun megtisztelt azzal, hogy fölkererte, írjon be albumába, Illésházi István volt. Gazdag észak-magyarországi földbirtokosból felségárulási pere miatt bujdosóvá kényszerült főúr, később Bocskai-párti diplomata, 1608 szeptemberétől 1609 májusában bekövetkezett haláláig Magyarország nádora. Az ő bejegyzését az album középetáján találjuk (fol.96), a lap tetejével kezdődően: „1608. Die. 7. Junij in Comarom. St(eph)anus Ilieshazi m.p.” Kissé lejjebb latin mottóját olvashatjuk, amely csak két szóban tér el a Pálffytól: „D(omi)nus adiutor et protector meus”. Lehetséges, hogy eredetileg a második 1608-as pozsonyi országgyűlésen nádori méltóságra emelt Illésházi címere is szerepelt von Braun emlékkönyvében; erre utal egy csak körvonalaiban kivehető, de címerpajzsának is vélhető folt az erősen szakadozott lap középetáján. A már idős magyar államférfi két országgyűlés között fordult meg Komáromban, ahol Hans von Braunnal is találkozott; lehetséges, hogy találkoztuk összefüggött a magyar-morva-osztrák rendek Rudolf-ellenes szervezkedésével, amely végül (nem sokkal Illésházi komáromi tartózkodása után) a császárnak a magyar koronáról való lemondására és Mátyás főherceg magyar királlyá koronázására vezetett.⁷ Hogyha von Braun még ekkor is a főherceg szolgálatában állt, elképzelhető, hogy egyenesen Illésházival tárgyalni küldték ki Komáromba. Mindenesetre időrendben ez az utolsó előtti bejegyzés.⁸ amit még Hans von Braun ismerősei írtak be a császári diplomata ma Boroszlóban őrzött albumába.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

⁴ Vö. „Balassi Bálint bejegyzése Stephan Haymb emlékkönyvében” c. közleménnyel, MKsz 1984, 1-2, 105.

⁵ Vogler 1589-et olvasott, talán azért, mert Pálffy bejegyzése teljes biztonsággal ebből az évből való.

⁶ Jedlicska Pál, *Adatok erdéli báró Pálffy Miklós... életrajza és korához*, Eger, 1897, 35.

⁷ Újváry Zsuzsánna, *„Nagy két császár birodalmi között”*, Bpest, 1984, 164.

⁸ Az utolsó dátumozott bejegyzés, egy osztrák nemesé, 1910-ből való (fol.112).

Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete. Háromszázestendős bujdosása első évében gyarapította az alább említendő kötettel gyűjteményét a hazai háromságtagadók későbbi jeles vezéralakja. Mielőtt könyvtárának ezt az egyetlen adalékát sorravennénk, ne feledkezzünk meg arról, hogy az ún. magyar bursa, a Wittenbergben tanult prédikátorok szervezetének jegyzőkönyve két ízben foglalja magába Egri Lukács nevét. Ezek az alig másfél évtizeddel a beiratkozás után született sorok egyúttal a pálya ívét jelölik, később már csak a hanyatlás, a kikényszerített megterés és a börtönbeli halál következett.

1552-ben még nem különültek el s nem kerültek végleg szembe a hazai protestáns mozgalmak árnyalatai, mikor Wittenberg egyetemét pestis riogatta, és fél esztendőre menedéke is kényszerítette. Őt Magyarországról érkezett diák után az évben utoljára ezt a bejegyzést találjuk: Lucas Agriensis 20. Junii.¹

Egerből az előző és következő években többen is tanultak ugyancsak Wittenbergben, de adataink sokkalta hiányosabbak, hogysen eldönthetnénk, vajon volt-e rokonságban valamelyikük Lukáccsal vér szerint, illetve szellemileg azok között, akik a peregrinusok szokásos útját megjárták.²

A wittenbergi diákkörnek nagyobb szerepe lehetett a lutheri és helvét ág hazai elválásában (1567), amint ezt eleddig a szakirodalom mutatja, elsősorban a Debreceni Ember Pál könyvéből rég ismeretes adalékok nyomán.³ A korábbi viták és sorozatos vitatkozások természetesen nem táruhatnak föl a röviden összegzett tételekből, amelyeknek csak rongyos és hiányos másolatához jutott Ember Pál.⁴ A bursa jegyzőkönyve azonban megőrizte a teljes szöveget, s az utolsó (16.) tézisben az Egri Lukács nevét és eretnekségét is elsorolja, miután kimondotta a Bibliában gyökereztetett tantól való eltávolításuk vétkességét (*to pectore detestamur, quales sunt...*), a 10. pontban így fogalmazva: "... praesentes vertiginosos et pestilentissimos haereticos, quales passim in Polonia et Transylvania grassantur, ut sunt, Gregorius Pauli, Gonesius, Blandrata, Franciscus Davidis, Lucas Agriensis et reliquos, qui vel solum patrem αλωποθεον vel filium minorem patre, vel spiritum sanctum donum tantum Dei in renatis, vel creaturam, vel etiam accidens quoddam evanidum falso somniant et docent... ezeccramus et damnamus."⁵

Ez az összegzés (*summaria repetitio eorum quae de sacrosancta & individua Trinitate... disputata sunt, in breves articulos contracta*) 1568. szeptemberében történt, s a ma már sokkalta jobban ismert háttérben ott

¹ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, R 544. f. 2_b — ez azonban nem sajátkezű aláírás, hanem utólagosan összeállított névsor 1565-ig, amint mutatja a névsor végén e jegyzés: *Hactenus nomina ex Academiae Matriculis collecta. Anno Christi 1578.* (ugyanott, f. 3_a). Kiadta THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár...* II. 5. Eperjesi Benz (Frölich) Tamás beiratkozása ugyanott. Beiratkoztak még ez évben: Stephanus Maramarosius, Gregorius Fwztóuj ex inf. Pann: 14. Apr. Michael Szőlösi és Petrus Szigethj Maio mense (ugyanott mind).

² Az 1551. augusztus 29-én beiratkozott Georgius Agriensis vele együtt tanulhatott, mint Frölich; Miklósból kettő is volt, 1560-ban előbb, majd Nicolaus C. Agriensis szintén háromelemű névvel 1584-ben, aki máskor csak kételemű nevét írja; 1557-ben. Lukács eljövetele után iratkozott be Albertus Agriensis, 1565-ben ismét háromelemű nevet találunk: Joannes Heurotus Agriensis; a későbbi Dávid, István, Mihály szintén tartozhat a rokonságba, leszármazottak közé; Egri Ferencről kivételes adat maradt fenn: *Anno Dni 1557 ingressus est hanc Academia Franciscus Agrien. qui has pias nostras leges penit, contempsit. Neque enī noīe suū Rectorj dare, nec Preceptorib, vlla gratitudinē ostendere, neque nostra cōsuetudinē vj voluit, sed currēdo degustans Witebergen Ceruisiā, (ut Canis Nilū), post paucos dies eodē vnde venerat, redijt. (ugyanott f. 4_a — Thury nál p. 7; — valamennyi adat a megfelelő évről).*

³ *Historica Ecclesiae reformatae...* Ed. Fr. A. LAMPE, Utrecht 1728, pp. 257—262.

⁴ Amint írja, *ex antiquissimo manuscripto lacero jam et mutilo...* közli (p. 257), a III. tézistől; a XVI. a 261. lapon található. Vö. SZABÓ Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613*, Halle 1941, 30—40.

⁵ THURY op. cit. 14, az eredetiben f. 35_a — itt azonban később háromszori piros tintás vonással törölte valaki Egri Lukács nevét, s az Ember Pál-féle másolat is már így készülhetett, bizonyosan a tézisek visszavonása után. — Az ilyen (utólagos) helyesbítéseket, változtatásokat általában Thury mellőzi, itt a lapszélre írott jegyzetet: *Resipiuit.* Azaz, nemcsak az 1568. évben, hanem később is figyelemmel kísérték a kint tanulók a hitviták és frontok hazai alakulását.

munkálnak a levelezések, a kassai zsinat, Beza stb.⁶ De egyúttal világos, hogy anabaptizmus ezek világosságában sem bűne Egri Lukácsnak.⁷

A szakirodalom hiányosságát szemlélteti többek között, hogy a legújabb áttekintésünk⁸ is mellőzi Melanchthon hatásának összegzésében azt, hogy kedves tanítványa volt wittenbergi éveit idején Egri Lukács, s éppen ezzel a ténnyel kapcsolódik egyetlen ránk maradt, saját kézzel írott tudósítása, amelyet immár fél százada ismerünk.⁹ Pedig éppen ebbe a legkorábbi, és alig ismert időbe illeszkedik az egyetlen darabja Egri Lukács könyvtárának. Ez nem más, mint *Divi Aurelii Augustini*¹⁰ *Hipponensis episcopi, tam in vetus quam in novum Testamentum, commentarii . . . per Ioannes Gastium . . .* (Basileae 1542, Hervagius) művének két kötete, egybekötve. Némi adalék a tulajdonos jelölése, mert nevét a supralibros így tartalmazza *L T A 1552*.¹¹ Ez egyúttal azt jelenti, hogy megemlített Egri származásnevűek közül Lukács is háromelemű névvel volt ismeretes, de a kor szokása szerint ezt igen ritkán használhatta, legalább eddig nem bukkant föl. A szúrágta, használt, de ép föliás későbbi sorsa csak vázlatosan rajzolható meg.

Szórványosan kézirásos sorok találhatóak a lapszéleken, de csupán a könnyebb tájékozódás kedvéért keletkezett kivetítések, a megjelölt helyek tartalmához képest sem egyéb utalást, sem állásfoglalást nem tartalmaznak, hanem csupán a kötet használatát bizonyítják.¹²

Egyetlen tulajdonos kezében járt még a kötet, mielőtt (ismeretlen módon) Debrecenbe került valamikor a 17. század végén. Az első kötéstabla belsején ennyi olvasható: *Sum ex libris Georgij Fab. Kevinj Past. Eccl. Büdensj empt. fl. I d 8*. Források hiányában egyéb részlet nem ismeretes Kevi Kovács György személyéről és működéséről.¹³ Valószínűleg a félrerakott könyvek közül való, s a 18. század elején az átrendezések és viszontagságok után későbbi helyére sorolt kötet is osztozott a Debrecen és a Kollégiumot ért megpróbáltatásokban, aztán a múlt századig állandóan az állomány része volt.¹⁴ Az

⁶ Nézeteinek mai összegezésére az első kísérlet KATHONA Géza tanulmányaiban történt: *Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei*. ItK 1971. 403–425. (Klny. Reneszánsz füzetek 12. Bp. 1971); lényegesen új adatokkal bővítette és helyesbítette áttekintését SZABÓ András: *Egri Lukács „megtérése”*. (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574.) ItK 1984. 543–557. (Klny. Reneszánsz füzetek 71)

⁷ Szabó András következtetéseit a bursa tételei is megerősítik tehát. Fontosnak vélem továbbá azt a jól ismert tényt, hogy Tridenti Zsinattal egyidejűleg dőlt el végleg a hazai protestáns egyház elszakadása a középkori (pápás) egyháztól: de az egyetemes kereszténység (az európai közegyház) kötelékeiből nem elszakadásra, hanem megtisztulásra és bibliai szellemiségre törekvő újdonsült felekezetnek a szélsősége-sektől éppúgy kellett óvakodnia, ennek egyik alapkövetelménye volt a trinitástan következetes képviselő, ezt Melius köre éppoly tudatosan vállalta, mint a wittenbergi diákkör. Ezzel együtt az újabb megformálódó kép népszerűsítésére is szükség van, miként a megemlített két alaptanulmányhoz hasonló kutatásokra és összegezésekre.

⁸ KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évekről 1587-ig*. Szeged 1986. *Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae* 10. p. 23.

⁹ SZINKA Ferenc (szerk.) *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XI* (1927) 53. sz. 74–76, az eredeti: München, Bayerische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, *C/m* 10 365/73

¹⁰ Augustinus hatása közismerten igen jelentős volt a reformáció valamennyi vezéralakjára, művei a tiltott könyvek jegyzékére hamarabb fölkerültek, mint a Copernikus forradalmi munkája. Áttekintő és korszerű hazai összefoglalással e tekintetben nem rendelkezünk.

¹¹ A kötetben nem találjuk sk. bejegyzését.

¹² Pl. *Christus immolatus est et in uteri testamento sed in typo* (I.359), vagy a lapszám helyesbítése (II.493).

¹³ Nem dönthető el, hogy melyik Búdról lehet szó: talán inkább Hernádbúd, bár Tiszabúd (Búdszentmihály, ma Tiszavasvári) szintén közel esett a tiszáninneni kerülethez, és lehettek a 16/17. század fordulóján onnan való lelkészei.

¹⁴ A 17. század második feléig szokásos Liber Scholae Debrecinae tulajdonjegyzés nem található a címlevél, a lehézőtt <O X.> jelzet utalhat arra, hogy a labancok dulása táján nem volt állandó helye; a *Θ.H.O.2.L.9us és Θ.A.0.1.L.18.* 1738 előtti jelzetek, Maróthi átrendezése idején írták rá a *D.2.27.* jelzetet, mindezt az első kötéstablára és a címlevélre; a hátsó kötéstablán is található még jelzetek, amelyek a 18. század második felétől a múlt század közepe tájáig jelölték raktári helyét; az 1860 utáni átrendezések

ismételt átalakulás idején, s helyszükében a padlón máglába rakott kötetek között volt (*humi jacentes*), amelyeknek már nem volt a meglévő polcokon helyük, majd (mert több fölös példány volt a műből) ceruzával ráírták: *Vendendum*. De nem kelt el, s a két világháború között ismételtelen visszasorolták a ma is meglévő állományba.¹⁵

Amikor a kötetet vásárolta Egri T. Lukács, még maga is azok közé tartozott, akik külön fogadalom nélkül vallották az egyházi tanítás Szentháromságra érvényes téziseit. Nézetei változása közben mintha mindez elmosódott volna, ahogyan elmaradt neve középső eleme is; s a legújabb idők úttörő tanulmányainak sikerült csak körvonalazniuk egykori jelentőségét. Kikényszerített véleményváltozásához alig, de ifjú beállítottságához feltétlenül van köze ennek a lappangó kötetnek, amelyre a kegyelet mindeddig nem figyelt föl.

FEKETE USABA

A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai. Johann Samuel Klein előadása szerint 1675-ben Krakkóban jelent meg egy ilyen című evangélikus káté: „*Enchiridion, der kleine Katechismus für die Gemeinen, Pfarrherrn und Prediger vermehret und gebessert aus d. Martin Luthers Schriften und Büchern, erstlich zu Wittenberg gedruckt im Jahr 1587, darnach aber nachgedruckt zu Brieg in Schlesien 1667, jetzt aber aufs neue übersetzt durch einen unwürdigen Pfarrherrn aus dem Zipserlande. Krakau, 1675.* in 12.”¹⁶ Amint Klein megállapítja, e káté nem egyéb, mint az ellenreformáció által célzatosan meghamisított kiadvány. E véleményét az akkor még kezén megfordult eredeti példány alapján állapította meg, s nézete annál inkább helytálló, mert hihetetlen, hogy a Szepességen ilyen káté átdolgozott formában való kiadására éppen 1675-ben került volna sor, mikor a gyászévtizedi evangélikus lelkészüldözés idején szinte az egész Szepességből külföldre voltak kénytelenek távozni az evangélikus papok. A hamisított káté a pásztor nélküli nyájak megtévesztésére való volt.

A hamisított káté mégis tett egy szolgálatot. Fenntartotta emléket a szepességi evangélikus káté 1587. évi wittenbergi és 1667. évi briegei kiadásának, mert e két kátékiadásra való hivatkozásnak hitelt kell tulajdonítanunk, ha egy hamisítvány teszi is ezt. Érdekében állott a hamisítónak, hogy a jóhiszemű olvasó megtévesztésére az előző két hiteles kiadásra hivatkozzon. Ezenkívül légből kapott kiadásokra való utalással csak leplezte volna önmagát. Szóval a ma példányból már ismeretlen hamisítvány két hiteles, eddig ismeretlen szepességi kátékiadvány egykori létezését őrizte meg, az 1587. évi wittenberginek és az 1667. évi briegeinek, melyek minden valószínűség szerint az *Enchiridion, der kleine Katechismus für die Gemeinen, Pfarrherrn und Prediger* közös címet viselték.

Vajon ki lehetett a szepességi evangélikus káté szerzője? Kik lehettek a XVI. század második felében a Szepességen olyan teológusok, kiktől ilyen hittani munkálat kitellett? Sejtelmünkkel Obsopoeus (Koch) Cirják szepesváraljai és Megander (Grossmann) Bálint iglői lelkészek felé fordulunk, akik a Káposztafaluban tartott zsinat (1568. dec. 14.) határozata alapján megszerkesztették a szepesi XXIV városi fraternitás hitvallását, a „*Scopusiana Confessio*”-t, melyet az 1569. okt. 26-án tartott zsinat elfogadott.² Obsopoeus Cirják Stöckel Lénárt és Melanchthon Fülöp kedves tanítványa volt, s 1587-ben még élt.³

idején, főként Géresi szervezte az eladásokat; a két világháború közötti időben újabb duplumértékesítések közepette került elő a hajdani depositorium anyagából, nincs rá adatunk, hogy bárki fölfigyelt volna a kideríthető tulajdonosra, holott akkoriban pl. Maróthi és mások könyveit jelezték.

¹⁵ Jelzete ma is F 1360

¹ Johann Samuel KLEIN: *Nachrichten von den lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. Kéziratban levő IV. kötet 181. — KATHONA Géza: *Ismeretlen régi magyar nyomtatványok Johann Samuel Klein „Nachrichten...” c. művének kéziratban levő IV. kötetéből*. Magyar Könyvszemle 103/1987. 66.

² ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest, 1977. 217.

³ BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció a Szepességen*. Budapest, 1922. 87.

Ő mindenképpen alkalmas volt egy káté megszerkesztésére. Ha Megander Bálint is élt még, nincs kizárva, hogy mellé társult a munkában. Mindez azonban nem feltétlenül bizonyos, csak sejtélem. Akárki volt is a szerző, valószínű, hogy a könyvecske Luther kis kátéjának változata volt.

KATHONA GÉZA

Barátságai Dorgálás a XVIII. századi diákirodalomból. A XVIII. század magyarországi későbarokk kultúrájában a kéziratok versgyűjtemények, emlékiratok, alkalmi és vallásos versek latin és magyar nyelvű irodalmában él és virágzik a debreceni diákirodalom is, melynek műfajai közül az elbeszélő-leíró költemények, a szatírák, a lakodalmi versek, énekek és dalok az ismertebbek. Kevesebb szó esik a hitvitázó dialógusokról, pedig azok a protestantizmus kezdeteitől a XIX. század elejéig tovább élnek a műfaj drámai és dialóguskeretei között.

Ilyen dialógus került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába 1964-ben Pálóczi Horváth Lajos jóvoltából, aki azt mint ahogyan az a kéziratához mellékelte gépiratból¹ kiderül — Tamássy Andor ráckevei jegyzőtől kapta. Tamássy a *Barátságai Dorgálás-melly néha napján egymást szerető két Atyafiak közt véghez ment Wáradon*² című hitvitázó párbeszédre a Koroknay-hagyatékban bukkant rá a család ráckevei házában.

A Koroknay családról az első adat 1573. május 24-ről maradt fenn, akkor kapott nemességet Koroknay Gergely II. Miksától. Az 1754/55-ös nemesi összeírás szerint Koroknay György Bihar, Koroknay István pedig Szatmár vármegyében lakott. A XIX. század első évtizedében Csenger-Újfaluban vannak,³ de az 1821-ben kelt levelét⁴ Koroknay Sándor már Szabadszállásról írta fiának, ifj. Koroknay Sándornak és öccsének Jánosnak, a Debreceni Református Kollégiumba, ahol fiai tanultak.⁵ Másik öccsük, Koroknay Gábor pedig 1848-ban már Makádra címezte segélykérő levelét az ifj. Koroknay Sándor ref. lelkész úrnak.⁶ 1856. júl. 15-én kötötte meg Fejes György, Koroknay Sándor és neje, Fejes Szuzsánna azt az adásvételi szerződést, melynek értelmében Fejes György ráckevei háza és kaszálói Koroknayék tulajdonába kerültek, amit ők hamarosan haszonbérbe is adtak.⁷ Koroknay Sándor a 3054/872. számú hivatalos levél szerint képviselő Ráckeveén, melyet Török Pál szuperintendens 1872. jan. 18-án kelt levele is megerősít, amelyben mérsékeltebben harcos politikai indulatokra inti Koroknayt.⁸

A hagyatékból előkerült kézirat, melyet a leltári naplóba az V 7444/1444-es számon jegyezték be, gondosan letisztáztott, a margóra és a strófaszámokra ügyelő, keményebb, vöröses színű papírral összefűzött, 10 lapból álló másolat. A 103 strófát, azaz 412 sort és az ahhoz tartalmában és írásában szervesen illeszkedő 7 versszakos, azaz 28 soros éneket egy kéz másolta tintával az átlagos minőségű papírra. Az oldalakat órszó köti össze. A siralmas éneket a védőlap belsejébe írták, külön jelezve a dialógus és az ének végét. A *Siralmas Éneke a Wáradai Barátnak* a 38. genfi zsolttár⁹ dallamára íródott, itt-ott következetlenül előforduló rímekkel, a dialógus következetesen négyes rímelésű (nagyreszt ragrímes) felelő tizenkettesekben írt szövegével szemben. A párbeszéd jellege miatt a Katona és a Barát

¹ PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos: *Barátságai Dorgálás*. Tájékoztató egy nemrég napvilágra került XVIII. századi verses műről. Gépirat. Bp., OSZK, Kézirattár.

² Raktári jelzete: Quart Hung. 4168. Méret: 115 × 180 mm.

³ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp., 1913. 145. NAGY Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. V. Bp., 1859. 370. GORZÓ Bertalan: *Szatmár vármegye nemes családjai*. Nagykároly, 1910. 69.

⁴ A Koroknai család iratai 1828–1898. Bp., Ráday Könyvtár, Kézirattár. C/47. A feljegyzések tanulmányozásakor korábbi levelekre is bukkantam 1821-, 22-, 24-, 26-ból.

⁵ Uo. Koroknay Sándor 1830. jan. 17-én kelt bizonyítványa és gazdasági feljegyzések alapján.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*. Bp., Magyar Református Egyház, 1969.

szóváltásait az adott sorok előtt bal oldalt a tartalomtól függően egy *K* illetve *B* betű jelöli, melyet következtelenül hol pont, hol kettőspont követ, néhol aláhúzással.

Ha összevetjük a címben található, a Barát és a Katona beszélgetésének időpontjára utaló Anno 1737. Die 12. July-t a dialógus 202. sorában a Barát életének egyik mozzanatával, valamint a 66. és 228. sorok elírásával, akkor nyilvánvaló a párbeszéd másolat volta, melyben csak a 185. sor „boldog” szava után látható egy kisebb áthúzás.

Mint vagy jó Barátom régen nem láttalak / Eddig hólnak lenni téged gondoltalak / Prédikátornak is sokszor vallottalak / Hanem hogy itt lakol, tsak ma halottalak. (1–4. sor.)

Így köszönti a Barátot a Katona, midőn 1737. júl. 12-én meglátogatja őt Nagyváradon. A Barátnak jól megy sora. Mindketten biztosítják egymást barátságukról és a Katona, hogy végre meg is láthassa barátját, kéri, gyűjtasson gyertyát. Ekkor azonban az kénytelen bevallani, hogy nem maradt meg a „régii hűségben”, hanem Baráttá lett. A Katona sajnálkozik, ám a Barát nem érti miért, hiszen ha nem lennének a hajnali imák, egészen „könnyű hivatala” volna, hiszen:

Itt teli pohárok gyakran rám kerülnek / Jó Wáradii borban fellegek merülnek / Mellytől gyors lábaim oltáron terülnek / Hol a' sok Istentől részeim sérülnek. (33–36. sor.)

A Katonát is buzdítja: ha a világi hívságokra és a mennyországra egyformán kedvet érez, legyen katolikussá. De a Katona szerint a Barát bizony csak a Pokolra jut, s hogy micsoda kínok várnak ott rá, siet is mondani:

Ettzettel főzik meg az epéd májjaddal / Testednek nagy tüzet gerjesztnek hájjaddal. / Jajt azért száz ezret kialtaszsz szájjaddal, / A' mardosó szikrát rugdalod lábaddal. (49–52. sor.)

Ezt indokoltnak is tartja, hiszen a Barát Isten előtt már egészen elkárhozott. Pál barát ennyi szitok hallatán neheztelni kezd a Katonára, és ezzel kezdetét veszi az igaz hitről és üdvösségről folyó vita. A Barát hosszú történetbe kezd, a Katona meggyőzéséért meggyónja neki bűneinek egy részét (nem akarván untatni a többivel). Pál a Szamos partján fekvő Lázáriban született, és már 15 éves korában káromkodásra és fajtalanokodásra adta a fejét. Ezt mívelte további 15 éven át Szatmár városában is, amiért Istennek — saját bevallása szerint — már ott el kellett volna őt pusztítani és akkor biztosan sose lett volna katolikussá. Mivel ez nem történt meg, Debrecenbe ment, s ott a Kollégiumban tanulni kezdett nagy ájtatossággal. De annak ellenére, hogy dicséretes előmenetele volt, a Kollégiumban újra fajtalanokodni kezdett, s így elfajult az ő Istenétől is és csalfa szerelme jóvoltából elkövette a legnagyobb bűnt: katolikussá lett. A vagyont, melynek az egészhez semmi köze, természetesen nem bánja, hiszen református társai közt sosem tehetett volna rá szert. Megkönnyezve azért Pál sorsát a Katona szerint ilyen bűnöket mások is elkövettek, amilyenekről Pál beszélt, de bocsánatkéréssel levezekelték azt Isten előtt, ami azonban a vagyont és a katolikusságot illeti, abban hajthatatlan: Pálnak Pokolra kell mennie, hiszen még olyan ágról szakadt sem volt, hogy ily cselekedetre adja a fejét. Pál azonban a Katona által emlegetett minden bűnök megbocsátására hivatkozva prókátorságáért ki akarja adni bérét. Ám „a' Nemes-vér tromfra tromfot tésze”: a Katona felsorolásba kezd, mely a katolikus vallás istentelen voltát van hivatva bizonyítani:

Mint meddő Apacza kit a' Venus kínoz, / Testednek lámpása távollyról agyároz, / Természet hatalma nemtsak rajtad lomoz, / Hanem halált szülő nyavalyát is rád hoz. (341–344. sor.)

A Barát sopánkodni kezd pokolra kerülése miatt, de a Katona szerint ez bizony most már elkerülhetetlen. Mindazáltal Debrecen, mely a Barátnak is igen tetszett, ezek után is áldania és dicsőítene illik, hiszen annak magasztos voltát maga is tapasztalhatta. A párbeszédet a Barát gúnyos mondatai zárják: maradjon csak meg hitében minden református úgy, mint ahogyan azt a Katona is teszi, hiszen ő is hiába harcol királynéjáért, mégsem lehet belőle herceg, hiszen református.

A kézirat 11. oldalán olvasható siralmas ének a bűnbánati zsoltár gondolati építkezésével megegyezően a Barát könyörgését tartalmazza, aki bánja bűneit és Istenét kéri azok megbocsátására. Cserébe megígéri, hogy búcsút mond a katolikusoknak.

A Barátságai Dorgálás belső adataiból a kézirat keletkezési idejét 1757. október 17-e utánra és 1774 előttré tettem, szerzője pedig egy debreceni kollégista diák lehetett a következők miatt. A 403. sor „Linzi, Berlin falait keményen lövessed” történelmi eseményei 1742-ben, illetve 1757. október 16-án éjjel (Hadik

András ekkor sarcolta meg Berlint) zajlottak le,¹⁰ s ugyanezt támasztja alá a 406. sor „Királynénk kezétől” szókapcsolata is Mária Teréziára utalva. A szerző továbbá a debreceni diákokat még zöld tógában, nyestes kunsüvegben járátja (186–187., 265. sorok), mely viseletet 1774-ben rendeletileg betiltották és ettől kezdve a diákok fekete palástot és kalpagot hordtak.¹¹

A szerző szándéka szerint mindkét fél egyetért Debrecen fenséges voltában, a Barát jól ismeri a várost, a Kollégium napirendjét és hagyományait: a 170. sorban olvasható a Csapó utca neve, a 177–79. sorokban a hajnali 3 órás kelésről, illetve a tanítás 6 órás kezdetéről esik szó,¹² Sion hegyének négy Apollója (189. sor) pedig a Kollégium négy tanszékét jelöli.¹³ Sárospatakról azonban az egész szövegben egyetlen utalás sem hangzik el, amelyet feltehetőleg egy ottani szerző megtett volna. Ha pedig a kézirat szerzőjében katolikust kellene látnunk, miért ne figurázta volna ki éppen a Kollégiumot éppen egy hitvitázó dialógusban?

A Barát — mint már említettem — lázári születésű (133–135., 229–230. sorok) és Lázári¹⁴ a Szamos partján csak egy van: Szatmártól mintegy egy órai járásra. Ez önmagában azonban még nem indokolja Pálóczinak azt a feltevését, miszerint a szerzőnek is onnan kellene származnia, hiszen járhatott ő ott legációban, átutazóban vagy származhatott onnan valamelyik iskolatársa, ismerőse is. Ezenfelül a helvét hitvallású szerző miért adta volna születési helyét az erkölcstelen Barátnak a Katona helyett? Maga az a tény pedig, hogy a kézirat nem tünteti fel a szerzőt, általános jelenség volt, hiszen a másoló diákok nem érezték fontosnak a szerzőség kérdését.

Hasonlóan gyakori jelenség a fiktív, egy foglalkozást jelölő személyek szembeállításása is a tartalmi mondanivaló érdekében, mint amilyen a Nagy István-féle gyűjtemény komédiájában¹⁵ is található. Kétségtelen azonban, hogy a Barátságú Dorgálás szerzője személyesebben festi le a Barátot (konkrét helyeken mutatja be, nevet ad neki), mint ahogyan az az általában vett típusalakoknál megfigyelhető, s mint ahogyan azt az ezen a fiktív síkon mozgó Katonával is teszi, akinek lényegében története is csak akkor lesz, amikor nem kaphatja meg a hercegi láncot Mária Teréziától. Ez a személyesebb tétel magyarázza a párbeszéd Nagyváradra helyezésének okát is: valószínűleg valamilyen korabeli méltóságot és hivatalt pellengezett ki a szerző. Mártonffy György erdélyi püspök levele¹⁶ alapján az is nyilvánvaló, hogy a nagyváradi káptalan kanonokjai hírhedtek voltak ezidőtájt civakodásaikról, lopásaikról és dözsöléseikről. Különösen Szabó János kanonok volt nevezetes káromkodásairól és részegeskedéseiről, melynek tanúja volt a később püspökké lett gróf Forgách Pál is, aki után „gróf Püspök” (25. sor) nem következett többé a nagyváradi katolikus püspökség történetében.¹⁷ Feltehetőleg tehát e személyek jellemének és hivatalának összegezéséből teremtette meg Pál barátot a szerző, annak gyónásában híven követve a Balassa Menyhárt-féle¹⁸ gyónásparódiák ívét: a kisebb gyerekkori bűnök felsorolásától haladva a felnőtt ember egyre elrettentőbb cselekedeteiig.

Maguk a hitvitázó iratok szintén gyakran kezdődnek pontos hely-, és időmegjelöléssel a szemléletesség vagy akár a megtörtént esemény végett is, mint pl. abban prózai Kis Tükörben,¹⁹ melyet Batta Pálnak

¹⁰ SZEKÉLY Gyula: *Magyar történet. VI. Bp., Egyetemi nyomda, 1935. 249., 251.* LIPTAI Ervin (szerk.): *Magyarország hadtörténete. Bp., Zrínyi Kat. Kiad., 1984. 416., 420.* TIBOLD Özséb: *Világtörténelmi hetek zsebszótára. Pécs, 1870. 69., 392. o.*

¹¹ NAGY Sándor: *A Debreceni Kollégium története. I. Debrecen, Tiszántúli Ref. Egyházkerület, 1940. 72–75.*

¹² Uo. 85.

¹³ THURY Etele: *Iskolatörténeti Adattár. II. Pápa, 1908. 248–255.*

¹⁴ FÉNYES Elek: *Geográfiai szótár. II. Pest, 1851. Lázári címszó.*

¹⁵ Comoedia de Antibus. In: Versgyűjtemény. Debreceni Ref. Kollégium Könyvtára. R 667. In: Bernáth Lajos (szerk.): *Protestáns iskoladramák. Bp., Franklin, 1903. 245–248.*

¹⁶ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. IV. Debrecen, 1935. 314.*

¹⁷ Uo. 486–489.

¹⁸ Balassa Menyhárt *árulatása*. In: DOMÓTOR Tekla KARDOS Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek. I. Bp., Akadémiai, 1960. 615–644.*

¹⁹ Kis Tükör. Sárospatak, Tiszántúli Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Kézirattár. 423.

készített N. N., a jóakarója abból az alkalomból, hogy Batta Pál 1820. Kisasszony havában, 61 esztendő korában katolikussá lett, vagy ahogyan a Barát kesergése²⁰-nek első sorában a barát 1774-ben adja a fejét koldulásra. S ha már Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményénél tartunk, maga Pálóczi is ennek a versnek a dallamára készítette el önéletírását,²¹ mely jól mutatja: a panaszvers efféle feldolgozása szokásban volt a debreceni kollégista diákok között. De nemcsak ott. Szintén Pálóczi gyűjteményéből ismeretes a Ba-barát című²² mulatónóta, mely igen kedvelt volt a század második felében.

Maguk a zoltárok dallamára írt énekek is nagy népszerűségnek örvendtek évszázadokon át. A 38. bűnbánati zoltár dallamára írt énekek is ezek közé tartoztak, mint pl. az 1664-ben kiadott Szent Péter keservesen sirva záróvers²³ vagy Beregszászi Pál daloskönyvéből Az igaz keresztény szeretetnek az Idvezítő Jesus példái tanítása szerint való magyarázattya.²⁴ Mindhárom ének szövege tartalmában hasonló egymással és az eredeti zoltár szövegével, a forma és tartalom toposzára utalva az irodalmi hagyományban.

A Barátságai Dorgálásban ezen hagyományok és toposzok jól nyomon követhetőek tehát, képet adva az akkori Kollégium vallási, erkölcsi és politikai szemléletéről. Jellegzetes előzménye a felvilágosodás kori debreceni diákirodalomnak, az ún. irodalomtörténeti korszakhatáron álló művek többarcúságának: Imé az egyszer meg esmért igasságot / Meg tagadád, féltvén leg főbb boldogságot. / Homállyal bé vonod a világoasságot / Le sem fizetheted ezt az adósságot. (301—304. sor)

MATAY MELINDA

A 18. század végi sajtó a nevelésről. A 18. században az Európa-szerte kibontakozó folyóiratok, sőt egyes helyeken (főként ott, ahol a folyóiratok még nem terjedtek el, és csak újságok jelentek meg), a hírlapok is sokszor foglalkoztak neveléssel kapcsolatos kérdésekkel. Az angol minták nyomán az egész kontinensen elterjedt ún. morális folyóiratok révén olyan népszerű laptípus vált általánossá, amely közérthető módon foglalkozott a felvilágosodás korának csaknem minden fontos társadalmi és szellemi kérdésével. Érthető, ha ezek sorából nem hiányoztak a kor közvéleményét nagyon is foglalkoztató neveléstani kérdések sem.

A korabeli viszonyok következtében Magyarországon természetesen főként a német nyelvű folyóiratok terjedtek el leginkább. Osztrák és németországi kiadású lapok eljutottak városainkba, ahol a német nyelv nem volt akadály a zók megértésének. E lapok révén ismerkedhettek meg sokan nálunk nemcsak a németországi pedagógiai reformtervekkel, hanem a néhonnhan kiinduló kezdeményezésekkel is. Miként az eszmetörténeti kutatások egyéb területein, a neveléstörténetben sem történt eddig meg a sajtó szerepének a megfelelő számbavétele. Pedig az első ösztönzések általában éppen a folyóiratok és újságok révén érik a szellemi életet; a könyvek hatása csak ezek nyomában figyelhető meg.¹

Tárgyunk keretébe nem fér bele e kérdés teljes feltárása, de röviden utalni szeretnénk arra a nagy neveléstani információbőségre, amely a 18. század végi folyóiratokból juthatott a korszak érdeklődő magyarországi értelmiségéhez.

A Magyarországon is ismert berlini folyóiratból, a *Berlinische Monatsschrift*ből például már 1783—84-ben közvetlenül Campe cikkei nyomán értesülhettek azokról a reformtervekről, amelyeket a német nevelés- és iskolaügy általános reformjával kapcsolatban készített a neves elméletíró.² A reformtervekkel kapcsolatban kibontakozó vitáról is tájékoztattott a berlini folyóirat; így pl. 1785-ben Villaume azzal

²⁰ 196. In: BARTHA Dénes—KISS József (szerk.): *Ötödfélszáz énekek*. Bp., Akadémiai, 1953.

²¹ Uo. 179.

²² Uo. 297.

²³ 56. In: VARGA Imre: *Régi magyar költők tára*. X. Bp., Akadémiai, 1981.

²⁴ *Beregszászi Pál daloskönyve*. Debrecen, Egyetemi Könyvtár. R 670/1—2.

¹ Vö. WERNER KRAUSS: *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*. Berlin, 1963. 95.

² [Joachim Heinrich] CAMPE: *Plan zu einer allgemeinen Revision des gesammten Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Berlinische Monatsschrift 1783. St. 162—181. — Uo: *Fernere Nachricht von dem Fortgange der allgemeinen Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens, von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Berlinische Monatsschrift 1784. 12. St. 515—536.

foglalkozott egyik cikkében, hogy mi várható a nevelésügy új reformjaitól.³ Két évvel később von Zedlitz iskolaügyi reformterveiről olvashattak a lap olvasói.⁴ A *Berlinische Blätter* 1797-ben Johann Erich Beister tervezetét közölte a marburgi polgári iskolák megjavítása ügyében.⁵ A hazaszeretetre való nevelésről,⁶ illetve a franciaországi iskolaügyi intézkedésekről is írtak a lapok.⁷

A németországi folyóiratok a saját reformtörekvéseiken kívül, hírt adtak más országok kezdeményezőiről is. Így a 19. század első évtizedében már gyakran írtak Pestalozzi pedagógiai eszméiről is. 1803-ban pl. a *Neue Berlinische Monatsschriften* előfizetési felhívás jelent meg a Pestalozzi-féle iskolakönyvekre.⁸ Ugyancsak itt, 1810-ben Himly tanulmánya volt olvasható a Pestalozzi-elméletéről és annak gyakorlatáról.⁹ Egy évvel később ugyanez a szerző Pestalozzi hetilapjával a *Pädagogische Mitteilungs*gal foglalkozott.¹⁰

A korabeli ausztriai folyóiratok természetesen főként azokkal a tanügyi reformokkal foglalkoztak, amelyek a Ratio Educationishoz vezettek. Fontosabbnak tűnik azonban ezúttal azt felvázolni, hogy ugyanennek a korszaknak a magyar sajtója miként nyilatkozott neveléssel kapcsolatos kérdésekről. Látni fogjuk, hogy bár az akkor kibontakozó magyar sajtó is nagy figyelmet szentelt a nevelésügynek, de — éppen kezdeti fázisa miatt — még nem közölt ekkor olyan tanulmányokat, mint a fejlettebb külföldi folyóiratok, s miként pl. az említett német lapok. Ilyenek csak a magyar felvilágosodás korának második szakaszában, a 19. század második évtizedétől kezdve jelentek meg.

Mégsem tűnik a magyarországi felvilágosodás kori pedagógiaelmélet számbavétele szempontjából érdektelennek, ha felfigyelünk a korai magyar időszaki sajtó kisebb nevelésügyi közleményeire, cikkeire is. Ezek ugyanis mindenekelőtt az e kérdések iránti érdeklődést bizonyítják, de ezentúl egyéb, más forrásokból alig feltérképezhető, fontos adalékokkal is szolgálnak a korszak pedagógiai kultúrájáról.

Az első magyar nyelvű újság, az 1780-ban Pozsonyban Rát Mátyás által megindított *Magyar Hírmondó* különösen gyakran foglalkozott kulturális vonatkozású és ezen belül neveléssel kapcsolatos kérdésekkel is. Ezt, szerkesztőjének érdeklődése mellett még az is indokolta, hogy az első magyar hírlap tudatosan igyekezett pótolni a még hiányzó magyar folyóiratokat is. Ezért vette programjába például a tájékoztatást a „közhasznú” könyvekről. Ilyennek nyilvánította mindjárt kezdetben Molnár János úttörő nevelésméleti munkáját is. (*Petrovsky Sándor úrhoz . . . tizenöt levelei, midőn őtet a jó nevelésről való írásra ösztönözné.* Pozsony—Kassa, 1776.) Rát az ismertetés kapcsán hangsúlyozta, hogy a nevelés kérdései Európa-szerte előtérben állnak: „Most úgysis egész Európa a jó nevelésről gondoskodik, s annak lábra-állítatásán igyekezik; el-annyira, hogy a legfelségesebb Királyok és Fejedelmek nem áttallanak abban foglalatzkodni.”¹¹ De más alkalommal is olvashatunk a lapban olyan megjegyzéseket, amelyek a kor nevelés iránti, kiemelt érdeklődéséről tanúskodnak. Az 1780. február 9-i számban ezt olvashatjuk:

³ P. VILLAUME: *Was kann und darf man von den neuen Reformationen des Erziehungswesens erwarten und fordern?* Berlinische Monatsschrift 1785. jún. 346—558.

⁴ Karl Abraham von ZEDLITZ: *Vorschläge zur Verbesserung des Schulwesens in den königlichen Landen.* Berlinische Monatsschrift 1787. aug. 97—116.

⁵ Johann Erich BIESTER: *Plan zur Verbesserung der Bürgerschule in Marburg.* Berlinische Blätter 1797. aug. 9. 189—192.

⁶ H.: *Von der Erziehung zum Patriotismus.* Jahrbücher der preussischen Monarchie 1798. jún. 176—182. júl. 312—317.

⁷ Johann Erich BIESTER: *Einige Nachricht über die neuen Schuleinrichtungen in Frankreich.* Berlinische Blätter 1797. aug. 9. 178—189.

⁸ Justus GRÜNER: *Ankündigung und Aufforderung zu einer Pränumerazion für die Pestalozzischen Schulbücher.* Neue Berlinische Monatschrift 1803. Febr. 147—155.

⁹ Johann Friedrich Wilhelm HIMLY: *Pestalozzische Theorie und Pestalozzische Praxis.* Neue Berlinische Monatschrift 1810. jan. 30—40.

¹⁰ J. F. W. HIMLY: *Über ein vorläufiges Wort der Pestalozzischen Wochenschrift, die Pädagogischen Mitteilungen betreffend.* Neue Berlinische Monatschrift 1811. ápr. 234—239.

¹¹ *Magyar Hírmondó* 1780. jan. 29. 71. — A *Magyar Hírmondó* neveléssel kapcsolatos közleményeire nézve l. KÓKAY György: *Pedagógiai vonatkozású cikkek az első magyar újságban.* Az Országos Pedagógiai Könyvtár Évkönyve 1962. Bp. 1964. 90—96.

„Mitsoda nagy hathatósága legyen a látott s hallott dolgoknak, még a tsetsemő gyermekeknek elméjékben-is, azt ha szinte eléggé meg-magyarázni nem lehet-is, mindazonáltal mindennap tapasztalhatni. Mire nézve némelly böltsek azt merték állítani (jöllehet nem szintén helyesen), hogy tsupán tsak a nevelés és a nevelés körül előforduló dolgok tészik az embert azzá, s olyanná, a mi, s a millyen azután önként lészen...”¹²

Fontosnak tartotta Rát, hogy hírt adjon Locke pedagógiai művének magyar fordításban történt megjelenéséről is, jóllehet a könyv már kereken egy évtizeddel korábban látott napvilágot. (A recenzió készéséről természetesen a csak 1780-ban indult *Magyar Hírmondó* nem tehetett.) A Boros-Jenői gróf Székely Ádám fordításában 1771-ben Kolozsvárott megjelent mű (*A gyermekek neveléséről, melyet Lock János Angliai nyelven írt...*) kapcsán a lap azt írta, hogy fordítója

„a két Hazától méltó köszönetet érdemlett, hogy ezen derék könyvet, mellynél ezen dolog eránt még soha senki jobbat nem írt, nemzetünkkel magyar nyelven közlötte. Nem is volna szükségtelen dolog, az illyen jó könyvek számát nálunk szaporítani, amidőn közönségesen tudva vagyon immár, hogy az emberi nemzet boldogságának melly nagy része függjön a gyermekek jó nevelésétől. Mert ha egyéb hasznot nem hajtának-is azok, vagy tsak valamennyire reá figyelmeztetik a Szüléket és tanítókat azon fontos dologra, amely körül ritkán szoktanak nagyobb gondossággal forgolódni, mint a baromnak nevelése körül.”¹³

Hírt adott a *Magyar Hírmondó* szerkesztője a készülő pedagógiai munkákról; így pl. arról, hogy Darvas Ilona Maria Beaumont *Magazin des Enfants*-ját fordítja és *Kisdedek Tárháza* címmel készül kiadni.

Mivel sem a szerző, sem pedig a jelzett kiadványa nem ismert sem bibliográfiánkban, sem szakirodalmunkban, érdemes a teljes közleményt idézni:

... hasznos dolog nem csak a nyomtatott és világra jött könyveket, hanem azokat-is, amelyek egygyütt vagy másutt a nyomtató sajtó alá vagy alól készülnek, hírré adni. Szinte ezt írhatom ama híres Francia Tanító Asszonynak, Bomon (Beaumont) Máriának azon nagy hasznú s mindenek előtt kedvet talált könyvei felől, mellyek *Magazin* név alatt, először Franciaúl, azután majd tsak-nem minden európai nyelvekre fordítatva, az ifjúságnak, nevezetesen pedig a fehér népnek oktattatása végett, közre bocsátattak. Ezeket régolta fordítja Magyarra, sok darabjait már el is készítette, valamelly Nógrád-Vármegyei ifjú Asszonyoság, Darvas Ilona Asszonynak Leánya; kinek-is egyéb, ide tavaly nyomtatás végett fel-küldetett munkáitól talán jövendőben fogunk emlékezhetni. Most leg-közelebb pedig, Kolozsvárról hozzám küldött levelekben, több jeles könyvek között, a mellyek ottan a Ref. Kollégium könyv-nyomtató műhelyében rész szerént sajtó alatt vagynak, rész szerént nyomtatásra el-készültenek, ezt is olvasom: „Kisdedek Tár-háza, mellyet Francia nyelven Beaumont Mária Asszony írt vólt *Magazin des Enfants* titulus alatt, mostan Német fordításból Magyarra fordítva, nyomtatatik 8 rétvű formában; a több *Magazinjai*-is ezen Asszonyoság utánna következnek rövid időn, most éppen munkában lévén.”¹⁴

A pedagógiai könyvek figyelése és recenzeálása mellett az első magyar újságok élénk figyelemmel kísérték a felvilágosodás kori nevelésügy helyzetét és a különböző reformtörekvéseket. Hírt adtak egyes iskolák oktatási munkájáról és új kezdeményezéseiről, írtak a Comenius-i eredetű iskolai újságolvasás szokásának egyes hazai iskolákban történt megvalósításáról. A bécsi, magyar nyelvű *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság például (Vár)Palotáról küldött beszámolót ismertett, amelyben arról tudósítottak, hogy a téli vasárnapokon az istentisztelet után az iskolában a mesterembereknek és legényeiknek olvassák fel az újságok híreit. A beszámolót beküldő pedagógus lelkesen írt a kezdeményezésről:

¹² *Magyar Hírmondó* 1780. febr. 9. 89.

¹³ *Magyar Hírmondó* 1781. jan. 23. 53.

¹⁴ *Magyar Hírmondó* 1781. márc. 21. 164–165.

„Fel szoktam menni mindenkor magam az iskolába, hogy a nevezetesebb újságokat ne csak olvashassam, hanem magyarázzam is. Tapasztalatom szemléltetést újdonna új szerzeményeknek óhajtott gyümölcsei. Sok mesterlegény ezt az időt a kortsmán szokta tölteni, pénz, egészség, becsület vesztegetéssel; de így lassanként a valósághoz kezd szokni, vigyázóbbá tétetvén nem csak az újságokból, hanem a Szükség segítő és más nevezetesebb könyveknek némely szakaszaiból, jövő életének nevezetesebb környüállásaira. Kezünk ügyében vagyon Európának oskolánkban régen függő közönséges táblája, melyből örömmel tanulgatnak Raff Geográfiája szerint gyermekeink, s midőn olvastatnak az újságok, váltig csudálják a jelenlévők tanulóinknak okos feleléseket.”¹⁵

A pietista eredetű, Francke hallei iskolájában a Bél Mátyás által is megismert és Pozsonyban bevezetett iskolai újságolvasást egyébként 1776-ban a Ratio Educationis is felvette a tantervébe a középfokú iskolák számára, de megvalósítására csak szórványosan, néhány iskolában került sor.¹⁶

A felvilágosodás nevelésbe vetett hite lépten-nyomon megnyilatkozik a 18. század végi magyar újságokban. Jellemző, hogy még a gyilkosságokkal és egyéb erőszakos bűntényekkel kapcsolatos hírekhez is olyan kommentárt fűztek, amely ezeket a tetteket is a fogyatékos hazai neveléssel magyarázzák:

„Sok egyéb gyilkosságokat irtózom elő-is beszélni. Mellyek-is Nemzetünk szegényére mind tsak azt bizonyítják, hogy a közönséges házi nevelés és a köz népek oktatása még igen sok híjjával vagyon minálunk.”¹⁷

Egyes újságszerkesztők e hírekhez fűzött rövid megjegyzéseikkel nemcsak a nevelés ügye iránti érdeklődésükről, hanem a felvilágosodás nagy gondolkodóinak alapvető elméleti tanításainak ismeretéről is tanúságot tettek. A *Magyar Hírmondó* szerkesztője 1788-ban, Szabó Márton például egy alkalommal így vezette be a hadi hírek közlését:

„Hány száz esztendeje már, miólta ide kóvájgom ebben az alföldi paraditsomban, hány hét esztendőbe kellett volna az én temperamentumomnak megváltozni a' szerént a' mint a' mai Böltsek és Rousseau írja, hogy az emberi virtus, táalentom és természet, a' temperamentumok' külömbségétől függ, holott én magam sem tudom ha azért vagyok é én e' szerint ilyen szüntelen búsuló és a' gondolkozások miatt sívó rívó, minthogy Melanchólikus vagyok, vagy éppen azért vagyok Melanchólikus, mert a' búsuláshoz szoktam? hányszor akarta már velem Rochefoucault Franz el-hitetni, hogy tsak a' magunkhoz való szeretetből származik minden tselekedetünk! Hányszor akart Helvetius meggyőzni, hogy a' neveléstől és a környüállástól van minden az emberbe, és így, hogy minden tehetségeit úgy nézheti az ember, mint egy keresett jószágot; hányszor mutogatta előttem Hobbesius, hogy a' tsupa természet állapotja inkább ellenséges mint békeséges; hányszor nevetett ki és hányszor ütötte Demokritus a' fejemet nyakamnál fogva a' Lethe vizébe, tsak hogy azt a' hipokondriát, ezt a' búsulásra hajlandó természetemet el felejtsem! de nints mód benne...”¹⁸

FEHÉR KATALIN

¹⁵ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. dec. 23. 804—805.

¹⁶ Dezsényi Béla: *A Nova Poseniensia és az újságolvasók a XVIII. században*. Magyar Századok 1948. 142—163.

¹⁷ *Magyar Hírmondó* 1782. aug. 31. 532—533.

¹⁸ *Magyar Hírmondó* 1788. febr. 27. 133—134.

Kossuth könyvtárának katonai könyvjúteménye. Kossuth könyvtárának gazdag tartalmáról két könyvjegyzék készült.¹ Az egyiket Torinóban állították össze — könyvtárának a magyar nemzet tulajdonába való átvételekor. A jegyzék záradékában mint átadó, fia: Kossuth Ferenc, mint átvevő: Fejérpataky László, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának „igazgató öre” szerepel. Az okiratot Torinóban 1894. május 26-án írták alá. A másik jegyzéket Kossuth Lajos sajátkezűleg szerkesztette — jóval korábban — 1864. május 8-án, ugyancsak Torinóban.

Az átadási „nagy” jegyzőkönyvben 2720 könyvet soroltak fel. Az 1864-es „Könyv Lajstrom”-ban még csak 1413 tétel szerepel. A „nagy” jegyzőkönyv nem szakok szerint veszi számba a könyveket, hanem valószínűleg olyan sorrendben, ahogy azokat a polcokról leszedve ládába rakták, jóllehet készült ehhez bár nem nagyon pontos — névjegyzék a szerzők és munkáik címével. A másik könyvjegyzék — amit maga Kossuth állított össze — viszont szakok szerint sorolja fel könyveit, s így határozottan körvonalazhatjuk Kossuth szerteágazó érdeklődési körét a tudomány minden területén. Érdekes lokális problémára is utal a könyvjegyzék: a helyszükére. Ugyanis valószínű, hogy nem volt elég hely ahhoz, hogy minden könyvét keze ügyében tarthassa, mert a felsorolásban azok a művek, melyekre nem volt állandóan szüksége, ládába kerültek, s ő a jegyzékében pontosan feltünteti, hogy mely könyv hányas számú ládában található a raktárban, s melyik van „háznál”, vagyis a szobájában.

Az 1. ládában angol nyelvű könyvei, röpiratok s főleg természettudományi, történeti és politikai könyvei voltak. A 2. ládában az előbbihez hasonlóak s főleg „Americana”-munkák. Lexikonok, nyelvészeti, vallásos iratok és számos, szabadkőművességről szóló mű, több nyelven.² A további ládák tartalma vegyes: angol, francia nyelvű könyvek, latin klasszikusok. Ezen kívül matematikai, természettudományi (vagy ahogy ő nevezte: „reáltudományi”): orvosi, csillagászati, mérnöki (építészeti) művek, mappák, nemzetközi jogi, nemzetgazdasági, bölcsészeti s „Hungarica” és „Austriaca” gyűjtőnéven angol nyelvű, de túlnyomórészt magyar munkákból készült fordítások. Ha ritkán is, de találunk magyar nyelvű történelmi, politikai, statisztikai, jogi és geográfiai munkákat is, valamint Shakespeare műveit nyolc kötetben.

A „Katonaiak” szakjelzetű része e jegyzéknek felsorolja azokat a könyveket, amelyek Kossuth katonai tudásának szintjére engednek következtetni.³

Már maga az a tény, hogy e jegyzékben 130 kvalitással rendelkező katonai tudományos művet sorol fel, mutatja, hogy Kossuth tudásvágyában nem elégedett meg egyszerű katonai szabályzatok vagy szervezési utasítások megismerésével. Kezébe olyan szakkönyveket és hadtörténeti munkákat vett, melyekből valóban megismerhette a stratégia és a taktika minden vonatkozását — a kortársi hadviselés szintjén. Könyvtárának ez a része díszre lehetett volna minden hivatásos európai hadvezér vagy katonai stratégia szakgyűjteményének. Ezek a művek a korabeli hadtudományi irodalom magas színvonalát képviselték, s az, hogy Kossuth ezeket tanulmányozta katonai írásainak készítésekor, példázza katonai felkészültségét, még akkor is, ha hiányoznának széljegyzeteiben foglalt eredeti gondolatai, megjegyzései, „marginális” megállapításai. De ilyeneket is találunk.

Ennek ismeretében természetesnek találhatjuk, hogy Clausewitznek — aki az I. világháború kitöréséig a katonatudósok és -filozófusok klasszikus képviselőjének számított⁴ — 29 kötet munkája szerepel a jegyzékben. Clausewitz a napóleoni idők kiváló tábornoka s hadtudósa műveivel nemcsak a katonafilozófia és az elméleti stratégia területén alkotott maradandót, de a napóleoni háborúk egyes hadműveleteit ismertető kötetével is. Kossuth Clausewitz-könyveit közt hat ilyen értékes könyvet találunk. Az első helyek egyikére kívánczolt a jegyzékben Clausewitz kortársa, a szintén elismert francia katonatudós, Jomini tábornok munkája: *L'art de la guerre*. A vezérkar szervezésével, feladatával

¹ Mindegyiket az OSzK kéziratárában találhatjuk: Fol. Hung. 1939. és Fol. Hung. 1064/1—2. jelzetten.

² Balassa József: *Kossuth Amerikában, 1851—1852*. Budapest, 1931.

³ Lásd a függelékelt!

⁴ PERJES Géza: *Clausewitz*, Budapest, 1982, 35.

foglalkozó könyvek is megtalálhatók gyűjteményében. Ezek közül különösen sokat használta — már Kiutahiában keletkezett írásai tanúsága szerint is állítható Thiebault: *Manuel Général des Etats-Majors*. Mint a függelékben közlendő részletes könyvjegyzékből kitűnik, Kossuth katonai⁵, szakrészlege⁶ túlnyomó többségben francia, angol és német nyelvű könyvekből állt össze. Beszerzésének, provenienciájának körülményei s módjai ismeretlen előttünk. Jóllehet ennek birtokában számos kérdésre megfelelhetünk volna. Így például Kiutahiában, 1850/51-ben, amikor magyar nyelvű katonai dolgozatait írta,⁵ milyen segédkönyvek állhattak már rendelkezésére.

Megpróbáltuk megállapítani, de az megnyugtatóan nem sikerült. A jegyzékből kiválasztva azokat a könyveket, amelyek már 1850 előtt forgalomban voltak, tüzetesen átnéztük, hátha Kossuth possessor-bejegyzéséből megtudunk valamit eredetükre, provenienciájukra nézve. Minden könyv címlapján, amely Kossuth torinói hagyatékával került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába, gumipeccelés található Kossuth menupropriás írásával: *L. Kossuth*. Szakemberek szerint ezt a bélyegzőt akkor nyomhatták be valamennyi könyvébe, amikor az egész könyvtár átadása s -vétele 1894-ben megtörtént, mintegy biztosítandó, nehogy könyvei elkallódjanak a Nemzeti Múzeum könyvtárában.⁶

Kossuth katonai jellegű írásaiban kevés idegen nyelvű szakmunkára hivatkozik — ami természetesen vehető. Hiszen ő Aradról — menekülve — csak kevés poggyászt vitt magával, s a korabeli török postai viszonyok, valamint internálása következményeként a nyugati országokban megjelent művekhez felette szűkösen juthatott hozzá. Egyik legfontosabb, stratégiai tárgykört elemző füzetében írta,^{6a} hogy azt egy német katonatudós, Übel: *Kunst der Taktik und Strategie* c. művére támaszkodva készítette. Hivatkozik egy másik ismert hadtörténész, Hans von Bülow munkájára is, valamint Thiebault könyvére: *'A vezérkar szervezetéről.'* De ezek közül csak Thiebault műve van meg könyvtárában, Übel és Bülow szakmunkái hiányoznak. Ha tehát ezek Kiutahiában — ami biztos — kezében voltak, akkor azokat felhasználásuk után otthagya, hogy poggyászát ne szaporítsa.

Átlapozva azokat a könyveket, amelyekről gyaníthatuk, hogy azokat Kossuth már Kiutahiában használhatta, néhányban ceruzával, tintával aláhúzott sorokat találtunk, egy-egy francia vagy német nyelvű glosszaris bejegyzést — csupán egy-két könyvben bukkanhattunk Kossuth részletesebb marginális jegyzeteire. Clausewitz *Der Feldzug von 1796 in Italien* (Berlin, 1838) c. könyvének számos bekezdését aláhúzta, s a 206—207. oldalakon tintával írt sorokban bírálja — német nyelven — Alvinczy tábornok intézkedéseit az Arcole melletti ütközetben. A 211. oldalon még véleményét is megfogalmazza, hogy mit tett volna ő hasonló helyzetben a hadművelési események során: „Ich, sobald Bonaparte nach Ronco abzog, würde an Davidovich bei Serravalle den Befehl erlassen haben, eiligst Corona und Rivoli zu nehmen und Vanbois unaufhaltsam zu drängen, ich selbst würde zu gleicher Zeit mit der Hauptmacht von St. Michael a St. Martin rechts, oberhalb Verona abmarschieren.”

Főleg két könyvet emelhetünk ki gyűjteményéből, melyek tartalma Kossuthot különösképpen érdekelhette; ezekkel elmélyülve foglalkozott, s széljegyzetekben fejtette ki észrevételeit. Az egyik Thiebault korábban említett könyve s egy — eredetileg németül írt, de Kossuth-hoz francia fordításban került — szakkönyv a lovasság harceljárásairól, melynek szerzője gróf Bismarck, württembergi lovasezredes — dandárparancsnok — volt. Kossuth — mint hadászati írásai bizonyítják⁷ — igen nagy fontosságot tulajdonított a lovasság szerepének, nem csupán mint felderítő, gyors rohamokat rendező fegyvernem, hanem mint — nagyobb ütközetekben — tömegben is fellépő harcgyésg. Thiebault

⁵ Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, Concordia jegyzék I. 925., 928., 1004., 1006., 1007., 1020—29., 1036—45. és 2975 jelzeteken.

⁶ Kossuth végakarata szerint könyvei egy gyűjteményt képezzenek új helyükön is, nehogy elkallódjanak darabjai, s a „Zrínyi- és Rákóczi-könyvtárak” sorsára jusson. A Fejérpataky László által átvett Kossuth-könyvtárat az OSzK állományába osztották be, így megszűnt az elkülönített Kossuth-gyűjtemény.

^{6a} Had- és csatatan elemei Übel után Kossuth L. 1850 Kutahián, OSzK kéziratár, Quart. Hung. 2201.

⁷ Markó Árpád: Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai, Budapest, 1961 — kézirat a MTA Könyvtára kéziratárában, Ms 4501/173—174. — uő.: *Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850—51-ben*, Budapest, 1964.

könyvének teljes címe: *Manuel Général du service des Etats Majors Généraux et Divisionnaires dans les Armées* (Paris, 1813). Ennek az alapvető segédletnek különösen a 24—100. oldalig terjedő részét, azaz a vezérkar szervei 'határozványait', összeállítását és szolgálatát szabályozó részeket olvashatta el Kossuth többször is figyelmesen. Az érdekesebb mondatokat aláhúzta, vagy a margón bejelölte ceruzával. Néhol a francia műszavak mellé odaírja azok német elnevezését, s azt, hogy az intézkedés kikre vonatkozik („police”, „administration”, „justice”, „operatív”, „exped.” stb.). A Bureau Topographique fejezethez az 50. oldalon odaírta „non!”, s egy megjegyzése azt kívánja, hogy a szövegrészt „il faut prelisser”. Ez a ritkán használt francia kifejezés — helyesen prelire! — az Eckhardt-szótár szerint annyit jelent, hogy a szedés előtt „házilag” át kell még javítani a szöveget. Ahhoz a fejezethez, mely a könyv 57. oldalán az éjjeli szolgálatot tartó titkároknak s tiszteknek teendőiről intézkedik, Kossuth ezt fűzte hozzá: „... a táborvezérkarfőnök adja rendeletbe ezen mechanizmust a hadsereg- és táborvezérkarának, hogy rend legyen.”

A legfigyelemreméltóbbak azok a marginális megjegyzések, melyeket a már említett Bismarck-féle lovassági szakmunka lapjaira írt. A Kossuth birtokában lévő francia fordítás címe: *Tactic de la Cavalerie*.⁸ A könyv 5—6. oldalain Bismarck azt állapítja meg, hogy a stratégia az a tudomány, amely kieszei s alakítja a hadművelet tervét. A taktika, a harcéljárás intézi, melynek tudománya a stratégia.⁹ Kossuth ehhez hosszú oldaljegyzetében franciául azt írja, hogy ezzel nem érthet egyet, mert „ez a meghatározás nem pontos, nem szabatos”.¹⁰ Majd így folytatja:

„a stratégiának és taktikának igen is sok közös vonása van. Egy haditerv, 'plan de campagne' éppen annyi taktikai, mint stratégiai mozzanatból állhat, s mindezt nemcsak taktikai, hanem stratégiai szemmel is meg kell itélni.” Mi tehát a stratégia? Íme a válasz:¹¹ „... a háború célja az ellenséget olyan állapotba hozni, hogy ne akarjon, de ne is tudjon harcolni. Egy ellenséget százszor is megverhetünk, de ha öt nem hozzuk olyan állapotba, hogy ne tudjon tovább harcolni — nincs legyőzve. Példa Róma és Carthago harca. Hollandia harca II. Fülöp ellen. Nagy Péter cár és XII. Károly harca. Mi kell tehát ahhoz, hogy győzzünk?¹² ... az adott helyzettel összhangban, ha az oldalunkat (flauc) állítjuk a homlokkal (front) szembe, ez rossz taktika. Ha erőnk gyengébb, oly helyeken kell működnünk, ahol fölényben vagyunk (Miltiades Marathonnál) — ez jó taktika. S ha defilé van köztünk, akkor át kelle ezen menni s harcra fejlődni, nem a defilé előtt — hanem mögötte, az adott helyzettel összhangban (entre conforme aux circonstances donnés). Ha azt hisszük, hogy megvertük az ellenséget, s ő mégis képes magát összeszedni s folytatni a háborút, vajon legyőztük-e őt? Ha elvágjuk őt minden vonalától és hadműveleti alapterületétől, kapcsolatait azzal az országrésszel, ahol élelmezését biztosíthatja, elvágjuk — mire ez a stratégia ...¹³ Napóleon ... A stratégia semmit sem ér taktika nélkül. Mit használ, ha elvágjuk az ellenség összeköttetéseit, ha a harcmezőn nem verhetjük őt meg? A taktika hatásköre a stratégia nélkül semmit sem ér. Mit nyerünk azon, ha megvertük az ellenséget, ha megengedtük neki, hogy rendbeszedhesse magát s ő verjen meg?¹⁴ És le vagyunk-e verve, ha veszteségeinket pótolhatjuk? Ez is a stratégiához tartozik (voile encore de la strategie). A stratégia tehát a tudománynak az a része, amely megtanít arra, hogy miképpen óvhatjuk meg összeköttetéseinket hátrafelé és megakadályozhassuk az ellenség összeköttetéseit az ő hadműveleti alapterületével. Nem —, a stratégia nem a hadművészet formáinak tudománya, hanem a háború tudománya (science de guerre).”¹⁵

⁸ Franciára Max I. de Schanenbourg, a Marnai lovasvadászok százados századparancsnoka fordította Párizsban, 1821-ben jelent meg.

⁹ „la strategie eu est la science”

¹⁰ „... cette definition n'est pas exact”

¹¹ Itt s a következő részeknél is hiányzanak az utolsó sorok a lap szélein, mert a könyvet később bekötötte Kossuth, s a könyvkötő a széleket levágta — ezzel megcsonkította a marginális jegyzeteket is.

¹² Ez esetben is elhallgattatja a könyvkötő Kossuthot.

¹³ Lemetszett sorok.

¹⁴ Két sor levágva.

¹⁵ A további jegyzet befejezését a könyvkötő hulladékai között kell „keresnünk”; a halvány ceruzáírás is annyira eltűnt a papírról, hogy helyenként olvashatatlaná vált.

A könyv további lapjain is gyakran találunk aláhúzásokat s helyyel-közzel rövid megjegyzéseket („Ce n'est pas exact”), melyek a szabatoságot kifogásolják.

Kossuth olvasástechnikájára, jegyzetelés módjára is utal, hogy azt az egy-két mondatot, amely különösen megragadta figyelmét, azokat vastagabban húzta alá, oldalt felkiáltójelet téve a szöveg mellé. Számos dolgot kifogásolt, vagy más véleménye volt, mint Bismarck ezredesnek. Így például a könyv befejező részét. Ez a fejezet így hangzik: „A haditudomány változik, megújul, épp oly gyakran, mint maguk az elemek, amelyekből keletkezett. A zene, a festészet s a szobrászat mind változásnak vannak alárendelve olyan mértékben, mint ahogy azt az elért siker mutatja.” Ehhez Kossuth azt a rövid — elutasító — megjegyzést írja a lap szélén: „Mindez tökéletesen hamis, helytelen” („Tout ceci est absolument faux!”). Ugyanis Kossuth csak a saját elképzeléseit tartotta helyesnek.

Jellemző minden fejtegetésénél, hogy mindent a stratégia és taktika szempontjából akart elbírálni és magyarázni, de eközben abba a hibába esik — mint mindenki, aki gyakorlati és alsóbb szintű elméleti előképzettség nélkül mond ítéletet az illető tudományág vagy mesterség magasabb tételeiről —, hogy összekeveri a stratégia és a taktika fogalmát, s elmossa e két katonai princípium közti különbséget. Kossuth úgy dönt az elméletileg nehéz, a magasabb hadvezetés művészetébe vagy tudományába tartozó kérdésekről, mintha valaki, aki eddig nem foglalkozott például kémiaiával, most azonnal — előképzettség és gyakorlat nélkül — tanulmányozván a tudományág csúsmunkáit, azok megállapításait nem fogadja el, vagy saját véleménye szerint helyeselné, esetleg elítélné azt. Eközben viszont önmagával került ellentmondásba. Így például — Bismarck említett munkájában — nem fogadja el azt a meghatározást, hogy a stratégia a háború tudománya — ám hosszas fejtegetés után maga állapítja meg, hogy a stratégia nem a hadművészet, hanem a háború disziplínája. Azaz végeredményben helyesnek ismeri el azt, amit fejtegetése elején még támadott.

Ezek az ellentmondások más természetű írásaira is jellemzőek, visszatérnek, de ennek elemzése Kossuth katonai könyvgyűjteményének analizésére már nem tartozik.

RÁSZLAI TIBOR